

Urbanistički razvoj Nove Gradiške

Gašparović, Mia

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:418375>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-18**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb](#)
[Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

URBANISTIČKI RAZVOJ NOVE GRADIŠKE

Mia Gašparović

Mentor: dr. sc. Dubravka Botica, izv. prof.

ZAGREB, 2020.

SADRŽAJ

UVOD.....	1
1. POVIJEST NOVOGRADIŠKOG PODRUČJA DO OSNUTKA GRADA.....	3
2. OSNIVANJE NOVE GRADIŠKE.....	6
2.1. POVIJESNI KONTEKST.....	6
2.2. TRGOVINA I OBRT	9
3. GRAD U PRVOJ FAZI (OD OSNUTKA DO POČETKA 19. STOLJEĆA).....	11
3.1. PRVOTNA STRUKTURA I IZGLED GRADA	11
3.2. SAKRALNA ARHITEKTURA	12
3.3. PROFANA ARHITEKTURA.....	14
3.3.1. PRVOTNE DRVENE GRAĐEVINE.....	14
3.3.2. ZIDANE GRAĐEVINE.....	15
3.3.3. ZNAČAJNE SAČUVANE GRAĐEVINE.....	16
3.4. USPOREDBA S DRUGIM KRAJIŠKIM GRADOVIMA	17
4. RAZVOJ NOVE GRADIŠKE U 19. STOLJEĆU	23
4.1. POVIJESNI KONTEKST.....	23
4.2. RAZVITAK DRUŠTVA I GOSPODARSTVA	24
4.3. ŠIRENJE GRADA	24
4.3.1. TRG KRALJA TOMISLAVA	25
4.3.2. OSTALA PROFANA ARHITEKTURA.....	26
4.3.3. SAKRALNA ARHITEKTURA.....	27
5. RAZVOJ NOVE GRADIŠKE NA PRIJELAZU STOLJEĆA.....	29
5.1. OBNOVE I IZGRADNJE.....	29
5.2. REGULACIJSKA OSNOVA	32
5.3. RAZVITAK GOSPODARSTVA.....	32
5.4. MODERNIZACIJA GRADA	33
6. RAZVOJ NOVE GRADIŠKE U PRVOJ POLOVICI 20. STOLJEĆA	36
6.1. GOSPODARSKI RAZVOJ	36
6.2. IZGRADNJE I RUŠENJA.....	37
7. NOVA GRADIŠKA U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI.....	40
7.1. IDEJNA STUDIJA GENERALNOG URBANISTIČKOG PLANA IZ 1954. GODINE	40
7.2. IZGRADNJE I DEVASTIRANJE BAŠTINE.....	42
7.3. URBANISTIČKI PLAN "CENTAR"	45
8. URBANISTIČKI RAZVOJ NOVE GRADIŠKE OD 90-IH GODINA 20. STOLJEĆA DO DANAS	46
8.1. PROSTORNI PLAN UREĐENJA GRADA NOVA GRADIŠKA.....	47
ZAKLJUČAK.....	52
POPIS LITERATURE.....	53
POPIS SLIKOVNIH PRILOGA	57

UVOD

Grad Nova Gradiška jedan je od planiranih gradova nastalih u razdoblju Vojne krajine. Grad ima razna obilježja graničarskih gradova, a posebno ga karakterizira prostrani središnji trg na kojem su smještene dvije sakralne i više javnih građevina iz vremena Vojne krajine. Povijesni i urbanistički značaj Nove Gradiške nije zanemariv, no o njemu se ipak u stručnoj literaturi malo pisalo. Gradom se kroz povijest ipak najviše bavio sam grad i njegovi stanovnici. Posebno treba istaknuti knjigu *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada* koju je uredila Dragica Vidmar, izložbe *Kulturna baština Nove Gradiške* (2015.) i *Ulice Gradiške Nove* (2017.), novogradiškanskog publicista Feliksa Valentića i njegove brojne knjige i tekstove, te arhitekta Miroslava Prpića koji i danas piše i objavljuje tekstove o urbanizmu Nove Gradiške, boreći se pritom za nužno očuvanje njezine vrijedne kulturne baštine. Ovaj diplomski rad bavi se razvojem Nove Gradiške od njezinog utemeljenja sredinom 18. stoljeća do danas.

Prvo poglavlje rada pruža kratki uvid u prapovijesno razdoblje novogradiškog područja. Sačuvani arheološki nalazi govore o naseljenosti ovog područja još od razdoblja paleolitika, ali zbog ratova i neprestane nesigurnosti do razvoja urbanog središta nije došlo sve do sredine 18. stoljeća.

Drugo i treće poglavlje posvećeni su osnivanju Nove Gradiške i njezinom razvoju do početka 19. stoljeća. Budući da je razvoj Nove Gradiške uvelike bio uvjetovan njezinom vojnom funkcijom, prije svega je obuhvaćen povijesni kontekst osnutka grada, posebice tadašnje vojnokrajiško uređenje. Osim pregleda sakralne i profane novogradiške arhitekture, važna je i usporedba Nove Gradiške s drugim krajiškim gradovima (Bjelovar, Vinkovci i Slavonski Brod) koja pruža uvid u njihove sličnosti, ali i razlike i posebnosti.

Četvrto poglavlje bavi se razvojem Nove Gradiške kroz 19. stoljeće. U ovom razdoblju dolazi do sve jačeg naseljavanja novogradiškog prostora, a samim time dolazi i do širenja grada. Grad dobiva značajne institucije i ustanove te se grade škole, bolnice, čitaonice i knjižnice. Sredinom stoljeća dolazi i do jačanja raznih obrta, a posebno se ističu novogradiška svilana, ciglana i Pivovara Lobe.

Peto poglavlje daje uvid u okolnosti u kojima se Nova Gradiška nalazila krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Važno je spomenuti da dolazi do širenja grada te da susjedna seoska naselja Mala i Prvča postaju sastavnim dijelom Nove Gradiške. Na izgled grada u ovom su razdoblju najviše utjecali obrtnici, trgovci i ugostitelji koji su tada jedini gradili jednokatnice. Urbanistički razvoj ovog vremena obilježile su razne izgradnje, ali i obnove već postojećih građevina. Početak 20. stoljeća obilježio je snažan gospodarski rast i modernizacija grada, koja se posebno ogleda u uvođenju telefonskih linija, asfaltiranju nogostupa, uvođenju električne rasvjete i izgradnji željeznice.

Šesto poglavlje posvećeno je razvoju Nove Gradiške u prvoj polovici 20. stoljeća. Nova Gradiška je 1. prosinca 1930. godine dobila status grada, što je imalo velikog utjecaja na razvoj samog mjesta. Grad je 20. stoljeće dočekaao kao šarmantno i pitoreskno mjesto, no već u prvim desetljećima 20. stoljeća Nova Gradiška počinje mijenjati svoj izgled. Tradicijska arhitektura počinje iščezavati, a pljačke i paleži 1918. godine obilježili su početak razdoblja uništavanja i devastacije grada.

Sedmo poglavlje bavi se razvojem Nove Gradiške u Socijalističkoj Jugoslaviji, odnosno u drugoj polovici 20. stoljeća. Značajna je Idejna studija generalnog urbanističkog plana iz 1954. godine kroz koju se naglašava briga o očuvanju grada i važnosti planirane gradnje. Usprkos tome, ovo je razdoblje najviše obilježilo devastiranje baštine i uklanjanje povijesnih zgrada. Urbanistički plan "Centar" iz 1970. godine prvi je pokušaj otpora rušenju i uništavanju, no čak ni usvajanje plana nije pomoglo u sprečavanju određenih izgradnji.

Osmo poglavlje pruža uvid u razvoj Nove Gradiške od početka 90-ih godina 20. stoljeća do danas. Grad je u Domovinskom ratu pretrpio brojna oštećenja i razaranja te su ovo razdoblje obilježile brojne obnove i rekonstrukcije. Danas je ipak najvažnije pitanje sprečavanja daljnjih šteta i saniranja onih koje su već nastale.

1. POVIJEST NOVOGRADIŠKOG PODRUČJA DO OSNUTKA GRADA

Područje Nove Gradiške je zbog svog veoma povoljnog smještaja bilo naseljavano kroz gotovo sva pretpovijesna razdoblja.

Najstariji tragovi čovjeka u novogradiškom kraju datiraju iz paleolitika (starijeg kamenog doba). Među nalazima iz tog razdoblja (40 000 – 8000 g. pr. Kr.) su oruđa, ostatci ognjišta i kosti brojnih izumrlih životinja.¹ Oni upućuju na to da je u tom razdoblju na tim prostorima boravio paleolitički lovac, nomad i skupljač plodova.² Iz razdoblja mlađeg kamenog doba (neolitika, 6. – 4. tisućljeće pr. Kr.) u novogradiškom su kraju pronađeni materijalni ostatci dviju kultura: starčevačke i sopotske. Ljudi su se u tom razdoblju bavili ratarstvom te su uvelike bili vezani uz zemlju, njezinu plodnost i bogatstvo uroda.³

Do propasti neolitičkih kultura došlo je sredinom 4. tisućljeća pr. Kr. zbog prodora stočarskih grupacija iz euroazijskoga prostora.⁴ Za razdoblje eneolitika (bakreno doba, 4. i 3. tisućljeće pr. Kr.) značajno je nalazište Slavča, na kojemu je, uz obilje građevnih ostataka, nađeno raznovrsno keramičko posuđe, kamene izrađevine i životinjske kosti.⁵ Na Slavči postoje brojni nalazi koji govore o kontinuiranom boravku više populacija i koji potvrđuju da se radilo o funkcionalno organiziranim naseobinama. Tu su živjeli prvo pripadnici kostolačke, a potom i vučedolske kulture. Oni su svoja naselja podizali na područjima kao što je Slavča (položaj s kojeg je moguća kontrola veoma širokog prostora).⁶

Za razdoblje ranog brončanog doba nema gotovo nikakvih podataka, što je posljedica slabog naseljavanja u tom periodu.⁷ U novogradiškom kraju je iz razdoblja brončanog doba potvrđeno postojanje kultura srednjega i kasnoga brončanog doba. Kasno brončano doba

¹ Ivan Balen, *Brodsko-posavska županija: povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice*, Vinkovci: Privlačica, 2004., str. 25.

² *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 49.

³ Isto: 49.

⁴ Isto: 49.

⁵ Ivan Balen, *Brodsko-posavska županija: povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice*, Vinkovci: Privlačica, 2004., str. 25.

⁶ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 50.

⁷ Ivan Balen, *Brodsko-posavska županija: povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice*, Vinkovci: Privlačica, 2004., str. 25.

panonskog dijela Hrvatske u znaku je kulture polja sa žarama, čije je obilježje bilo spaljivanje umrlih i pokapanje u žare (urne).⁸

Željezno doba (8. – 3. st. pr. Kr.) prepoznatljivo je po izuzetno razvijenoj metalurškoj proizvodnji predmeta od željeza. Na novogradiškom području poznati su nalazi fibule⁹ (koja je imala estetski i funkcionalni karakter), kasnolatske grafitirane keramike te keltskog novca s lokaliteta Mačkovac. Nakon keltske dominacije, ove krajeve su u 1. st. po Kr. pokorili Rimljani. Podaci o životu panonskih plemena koja su nastanjivala ove prostore prije dolaska Rimljana veoma su oskudni. Poznato je da ona s rimskom vladavinom prihvaćaju antičke tekovine, kao i to da čuvaju svoje običaje i materijalnu kulturu.¹⁰ Na novogradiškom su području iz ovog razdoblja pronađeni ostatci graditeljstva te niz pokretnih arheoloških nalaza.

Već u 4. stoljeću, život je u ovom dijelu Rimskog Carstva postao nesiguran zbog raznih građanskih ratova. Dolazak Huna 375. godine označio je kraj postojanja rimske države i početak novog razdoblja dolaska Slavena u ove krajeve.¹¹

Oskudni su materijalni tragovi iz razdoblja seobe naroda i kasnog srednjeg vijeka. Iz ranog srednjeg vijeka u zapadnoj Slavoniji do sada su pronađena tek ranoslavenska groblja bjelobrdske kulture (Zvonimirovo i Josipovo).¹² Poznato je da je u predtursko doba novogradiško područje bilo u sastavu Požeške županije i da je crkvenu nadležnost nad njim imao Požeški arhiđakonat.¹³ Prvi osmanlijski upad na područje zapadne Slavonije spominje se 1422. godine.¹⁴ Prije osmanlijskih upada, u novogradiškom su kraju najveća naselja bila Cernik i Stara Gradiška.

Turskim osvajanjem područja u 16. stoljeću započinje razdoblje koje je prilično slabo istraženo. Nakon zauzimanja ovih prostora, Osmanlije su ustanovili sjedište sandžaka u Cerniku, dok su u Gradiški na Savi imali veliku utvrdu.¹⁵ Kako je osmanlijska moć slabila,

⁸ Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 51.

⁹ Isto: 52.: Služila je za pričvršćivanje odjeće, ali i kao ukrasni detalj.

¹⁰ Ivan Balen, *Brodsko-posavska županija: povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice*, Vinkovci: Privlačica, 2004., str. 27.

¹¹ Tomislav Đurić, *Iz prošlosti novogradiškog kraja*, Varaždin: Novinsko izdavačko i štamparsko poduzeće Varaždin, 1974., str. 16.

¹² Filip Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici zapadne Slavonije s pregledom povijesti zapadne Slavonije od prapovijesti do 20. stoljeća*, Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2010., str. 10.

¹³ Ivan Balen, *Brodsko-posavska županija: povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice*, Vinkovci: Privlačica, 2004., str. 27.

¹⁴ Filip Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici zapadne Slavonije s pregledom povijesti zapadne Slavonije od prapovijesti do 20. stoljeća*, Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2010., str. 11.

¹⁵ Isto: 11.

središte sandžaka pomicalo se prema istoku, sve dok Habsburška monarhija krajem 16. stoljeća nije uspostavila Vojnu krajinu na današnjem području zapadne Slavonije i Moslavine. Zbog povremenih upada kršćanske vojske na teritorij Osmanskog Carstva, ali i Osmanlija na teritorij Habsburške Monarhije, područje uz granicu bilo je nesigurno i iz tog razloga veoma slabo naseljeno.¹⁶

¹⁶ Filip Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici zapadne Slavonije s pregledom povijesti zapadne Slavonije od prapovijesti do 20. stoljeća*, Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2010., str. 12.

2. OSNIVANJE NOVE GRADIŠKE

2.1. POVIJESNI KONTEKST

Vojna krajina bila je predominantno ruralno područje naseljeno seljacima-vojnicima koji su bili obvezni služiti habsburškoj vojsci.¹⁷ Prema Fedoru Moačaninu, mogu se razlikovati dva osnovna razdoblja u razvoju Vojne krajine. Prvo traje do bitke kod Siska 1593. godine i karakterizira ga izgradnja pograničnog sistema utvrda za obranu od turske najezde, a drugo počinje ratom s Turcima (1593.—1606.) u kojemu dolazi do masovnog naseljavanja vojničkog stanovništva iz Osmanskoga Carstva na području Hrvatske.¹⁸ Nakon rata koji je trajao od 1683. do 1699. godine, počinje novo razdoblje povijesti Vojne krajine. Poslije Karlovačkog mira 1699. godine, veći dio dotadašnje Vojne krajine više nije bio pogranično područje, a na novoosvojenom području Slavonije i Srijema su 1702. godine osnovane "Posavska" i "Podunavska" krajina.¹⁹ Zatim je 1747. godine područje Slavonske krajine reorganizacijom podijeljeno na Gradišku, Brodsku i Petrovaradinsku pukovniciju.²⁰ U 18. stoljeću je praktički nestala opasnost od Turaka, a tako je i Vojna krajina izgubila svoj obrambeni značaj. Zato je bilo odlučeno da se krajišnici formiraju u regimente, podvrgnu redovnom vojnom vježbanu i pretvore u redovnu vojsku.²¹ Zbog popuštanja neposredne osmanske opasnosti, unutarjnjoaustrijski staleži sve više su gubili interes za Krajinu kao obrambeni sustav, ali ih je ona zato počela zanimati kao vrelo različitih materijalnih probitaka.²² Tako su Habsburgovci svojim reformama u 18. stoljeću pokušali nešto neizvedivo: 1. vojnom službom obuhvatiti gotovo svakog sposobnog muškarca što je značilo oduzeti stanovništvu golem dio slobodnog vremena za proizvodni rad, 2. da krajišnici svojim

¹⁷ Dragan Damjanović, »Building the Frontier of the Habsburg Empire: Viennese Authorities and the Architecture of Croatian-Slavonian Military Frontier Towns, 1780—1881«, u: *Journal of the society of architectural historians* 78 (2019.), str. 187.

¹⁸ Fedor Moačanin, »Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787.«, u: *Vojna krajina*, (ur.) Dragutin Pavličević, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1984., str. 23.

¹⁹ Isto: 44.

²⁰ Alexander Buczynski, »Hrvatske granice i Vojna krajina«, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost. Barok i prosvjetiteljstvo*, (ur.) Ivan Golub, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2003., str. 57.

²¹ Fedor Moačanin, »Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787.«, u: *Vojna krajina*, (ur.) Dragutin Pavličević, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1984., str. 47.

²² Željko Holjevac, »Hrvatsko-slavonska Vojna krajina u ranome novom vijeku«, u: Željko Holjevac, Nenad Moačanin, *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u ranome novom vijeku*, Zagreb: Leykam International, 2007., str. 34—35.

radom, prvenstveno kao zemljoradnici, izdržavaju sebe, svoje obitelji i cijelu krajišku instituciju.²³

Habsburgovci su određene gradove, pa tako i Novu Gradišku, osnovali iz sigurnosnih, strateških i vojnih razloga.²⁴ Osnivanje novih gradova smatra se posljedicom učestalijih konflikata s Osmanskim Carstvom koji su trajali od druge polovice 16. stoljeća do druge polovice 18. stoljeća, kada su osnovani Nova Gradiška, Bjelovar i Vojni Sisak.²⁵

Nastanak Nove Gradiške polovicom 18. stoljeća povezuje se s odlukom carice i kraljice Marije Terezije o učvršćenju granice Habsburške Monarhije na jugu osnivanjem Slavonske Vojne krajine nakon izгона Turaka preko Save.²⁶ Vojna krajina se u to vrijeme oporavljala od posljedica turskog rata koji je završio 1739. godine. Budući da su proizvodnja, obrt i trgovina bile minimalno razvijene, nužno su potrebne bile državne, financijske i vojne reforme. Vojne vlasti u Beču morale su riješiti dva ključna pitanja: prvo su trebale naći prihvatljivo rješenje za temeljni odnos između vojnih i poljodjelskih dužnosti krajišnika, o čemu je ovisio i sam opstanak Vojne krajine, a potom je trebalo riješiti i pitanje izjednačivanja vojno-organizacijske strukture Vojne krajine koja je u to vrijeme bila tek zajedničko ime za cijeli mozaik većih i manjih dijelova.²⁷ Iako je apsolutizam različitim putovima napredovao i u prvoj polovici 18. stoljeća, njegov se dublji utjecaj na društvene odnose u Hrvatskoj očitovao tek nakon seljačkih buna 1755. godine, nakon kojih se uz pomoć reforma razrješavala društvena kriza.²⁸ Na razvoj hrvatskog društva uvelike je utjecao rat za oslobođenje koji je trajao od 1683. do 1699. godine. Novooslobođeno područje Slavonije je 1691. godine okupirala vojska pa su već vojni zapovjednici počeli uvoditi nove feudalne odnose, a tu je ulogu zatim preuzela Ugarska komora jer je cijelo područje bilo proglašeno kraljevskim posjedom.²⁹

²³ Isto: 50.

²⁴ Dragan Damjanović, »Building the Frontier of the Habsburg Empire: Viennese Authorities and the Architecture of Croatian-Slavonian Military Frontier Towns, 1780—1881«, u: *Journal of the society of architectural historians* 78 (2019.), str. 188.

²⁵ Isto: 188.

²⁶ Ivan Balen, *Brodsko-posavska županija: povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice*, Vinkovci: Privlačica, 2004., str. 36.

²⁷ Alexander Buczynski, *Gradovi Vojne krajine*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1997., str. 33—34.

²⁸ Josip Adamček, »Ekonomsko-društveni razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. stoljeću«, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj: od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća*, (ur.) Mirjana Gross, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981., str. 59.

²⁹ Josip Adamček, »Ekonomsko-društveni razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. stoljeću«, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj: od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća*, (ur.) Mirjana Gross, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981., str. 62.

Prijašnje sjedište pukovnije nalazilo se u Staroj Gradiški, no zbog čestih poplava, bilo je potrebno naći pogodnije mjesto. Tako je Nova Gradiška nastala zbog vojnih potreba vojno-krajiškog uređenja. Vojna krajina poslužila je kao određeni laboratorij za provedenje eksperimenta koji se odnosio na formiranje vojnih komuniteta (povlaštenih krajiških gradova) koji su razvitkom obrta i trgovine trebali pomoći pri rješavanju privredne krize.³⁰ Stanovnici vojnih komuniteta bavili su se uglavnom obrtom i trgovinom, red i mir je održavala policijska straža, a komunitetom je upravljao gradski magistrat koji je bio podređen vojnoj vlasti.³¹

Mirko Marković navodi da kroz središte gradiškog područja prolaze tri glavne prometnice kroz Slavoniju, a to su autocesta od Zagreba do Lipovca, željeznička pruga istoga pravca i stara krajiška cesta od Novske prema Brodu.³² Oko navedene krajiške ceste okupila su se u drugoj polovini 18. stoljeća brojna naselja. Gradsko središte tog područja bila je Stara Gradiška koja je u novije vrijeme spala na veličinu sela, a umjesto nje se razvila Nova Gradiška osnovana sredinom 18. stoljeća.³³

Izgradnja Nove Gradiške kao stožernog mjesta 1748. godine obilježava početak modernizirane Slavonske vojne krajine. Grad se može usporediti s Bjelovarom, čiji je osnutak 1756. godine označio početak modernizirane Hrvatske krajine. Podmaršal Philip Lewin barun Beck iznimno je utjecao na nastanak oba grada, a 1756. godine otputovao je u Slavoniju i odobrio proglašenje Nove Gradiške vojnim komunitetom, dok je Bjelovar taj status dobio tek 1771. godine. Bjelovar je bio podignut nešto poslije Nove Gradiške, ali se nalazio na mjestu naselja zvanog Belovac (Bjeloblacka), dok je Nova Gradiška bila podignuta na posve nenaseljenom prostoru.³⁴

Kantonizacijom Vojne krajine došlo je do promjene njezinog ustrojstva, ali se njome nametnulo i pitanje svrhe i opstanka vojnih komuniteta.³⁵ Vojne vlasti su 1787. godine zatražile od svih komunitetskih magistrata podatke o namirenju blagajne kako bi se upoznale s financijskim mogućnostima komuniteta i tako odlučile koje će komunitete ukinuti.³⁶ Odluka

³⁰ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 52.

³¹ Željko Holjevac, »Hrvatsko-slavonska Vojna krajina u ranome novom vijeku«, u: Željko Holjevac, Nenad Moačanin, *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u ranome novom vijeku*, Zagreb: Leykam International, 2007., str. 96.

³² Mirko Marković, *Slavonija: povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, Zagreb: Golden marketing, 2002., str. 387.

³³ Isto: 387.

³⁴ Tomislav Đurić, »Nova Gradiška: najmlađi hrvatski grad«, u: *Hrvatski zemljopis* 37 (1998.), str. 12.

³⁵ Alexander Buczynski, *Gradovi Vojne krajine*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1997., str. 73.

³⁶ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 61.

o ukidanju povlaštenih krajiških gradova bila je prepuštena bojniku Thaddausu Oesterreicheru koji je predložio da se smanji autonomija Stare Gradiške, Nove Gradiške, Broda, Vinkovaca, Mitrovice i Bele Crkve te da se oni pripoje pukovnijama.³⁷ Od svih pukovnija Hrvatsko-slavonske krajine, samo je Gradiška pukovnija ostala bez svog komuniteta i tako 1787. godine završavaju sličnosti između Nove Gradište i Bjelovara koji je zadržao status povlaštenog krajiškog grada. Iste godine uveden je u Vojnoj krajini kantonski sustav kako bi se upravni poslovi odvojili od zapovjednih dužnosti. Kantoni su bili stvoreni kao isključiva upravna područja analogna pukovnijama, koja su reducirana na status vojnih i taktičkih jedinica, a tako se časnički kadar bavio samo vojnim odnosima krajiškog sustava, dok su upravni časnici i dočasnici kantona obavljali sve civilne poslove.³⁸ Reorganizacijom se ipak nije uspjelo pomiriti vojne i poljoprivredne dužnosti krajišnika i gospodarstvo se ni nakon uvođenja kantonskog sustava nije uspjelo popraviti. Budući da se taj sustav uskoro pokazao neuspješnim, ukinut je već 1800. godine.

2.2. TRGOVINA I OBRT

Mjesto su na poziv krajiških vlasti počeli naseljavati civili, a prvi je bio krčmar Meish kojemu su vojne vlasti dodijelile već izgrađenu gostionicu "K orlu". Grad je 1766. godine dobio status slobodnog vojnog komuniteta kako bi se potaklo brže naseljavanje, posebice obrtnika i trgovaca. Iako je u prošlosti imala vojnu ulogu, Nova Gradiška postala je obrtnički i trgovački centar tog dijela Slavonije. Već 1776. godine, u gradu je živjelo 366 stanovnika (54 zanatlijske i 89 privatnih kuća³⁹), a 1785. godine 536 stanovnika, od kojih se njih 92 bavilo obrtom i trgovinom, a 27 svilarstvom, ratarstvom i stočarstvom.⁴⁰

Slavonski graničari i seljaci najčešće su prodavali pšenicu, stoku, neštavljenu kožu, vosak, med, duhan, usoljenu ribu, rakiju, drvo, ovčju vunu, te krzno lisice, kune, vukova,

³⁷ Isto: 61—62.

³⁸ Alexander Buczynski, »Hrvatske granice i Vojna krajina«, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost. Barok i prosvjetiteljstvo*, (ur.) Ivan Golub, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2003., str. 58.

³⁹ Luka Ilić Oriovčanin, *Lovorike gradiškog narodnog graničarskog puka br.8*, Nova Gradiška, 1990. [pretisak izdanja iz 1874.], str. 10—11.

⁴⁰ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 106—107.

zečeva i ostalu robu.⁴¹ Grad već 1769. godine dobiva pravo održavanja dvaju godišnjih sajмова koji su imali značajan utjecaj na gospodarski razvitak ovog kraja.⁴²

Gajenje svilene bube uvedeno je u Slavonskom generalatu već 1761. godine te su carske vlasti uvele svilogojstvo kao zasebnu granu narodnog gospodarstva. Drugom polovicom 18. i početkom 19. stoljeća u Novoj Gradiški bila su zasađena tri plantažna dudinjaka.⁴³ Tako je svilarstvo u novogradiškom kraju zauzelo izuzetno važno mjesto te je 12. svibnja 1776. godine izrađen plan za gradnju predionice svile u Novoj Gradiški.⁴⁴ Bila je to predionica sa čak 64 kotla te je kao prva novogradiška manufaktura za ono vrijeme predstavljala pravo gospodarsko čudo. Ova nova gospodarska grana učvrstila je vezu između seoskog stanovništva i manufakturne proizvodnje svile te je u narodnu tradiciju unijela novu vrstu tkanine.⁴⁵

⁴¹ Vjekoslav Žugaj, *Nova Gradiška*, Nova Gradiška: Novogradiški glasnik, 1992., str. 19.

⁴² Tomislav Đurić, »Nova Gradiška: najmlađi hrvatski grad«, u: *Hrvatski zemljopis* 37 (1998.), str. 12—13.

⁴³ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 107.

⁴⁴ Ivan Balen, *Brodsko-posavska županija: povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice*, Vinkovci: Privlačica, 2004., str. 46.

⁴⁵ Isto: 47.

3. GRAD U PRVOJ FAZI (od osnutka do početka 19. stoljeća)

3.1. PRVOTNA STRUKTURA I IZGLED GRADA

U doba baroka nastaju prostrani pravokutni glavni trgovi s crkvom ili crkvama, okruženi stilskim zgradama javnog i privatnog značaja. Tako su i krajiške gradove počele označavati urbanističke dominante crkvenih tornjeva s baroknim lukovicama, a takav je slučaj bio i u Novoj Gradiški.⁴⁶

Budući da je grad bio planiran unutar strogog vojnog sistema Vojne krajine te je osnovan u duhu ortogonalnog sistema apsolutističkog vremena 18. stoljeća, bilo bi za očekivati da bude izgrađen pravilno, no planska ortogonalna kompozicija u Novoj je Gradiški ostvarena s mnogo odstupanja.⁴⁷ Nepravilnost prvotne strukture Nove Gradiške može se vidjeti na Majstorskom listu iz 1777. godine (slika br. 1).

Za razliku od isto tako planiranog Bjelovara, Nova Gradiška nema strogi pravokutni raspored ulica. Stare i rabljene ceste koje su povezivale okolna naselja s glavnim prometnicama bitno su utjecale na trapezasti oblik središnjeg trga i na mrežu okolnih ulica.⁴⁸ U vrijeme utemeljenja mjesta počela je gradnja ceste kroz Gradišku pukovniju koja prolazi sjevernim dijelom današnjeg Trga kralja Tomislava. Budući da više nije bio nužan fortifikacijski pristup izgradnji, grad se slobodno razvija oko planiranog trga (vježbališta), prislonjenog na Posavsku cestu u smjeru istok-zapad, te cestu za Cernik i Požegu u smjeru sjever-jug.⁴⁹ Raster otvorenih stambenih blokova nejednake veličine definiran je mrežom cesta, a gustoća gradnje jača je uz dvije glavne ceste, gdje su bile izgrađene graničarske kuće.⁵⁰ Utjecaj urbanističke pravilnosti s odmicanjem od središnjeg trga sve više slabi.

Na ovaj grad u strogom sustavu Vojne krajine bio je primijenjen tipski urbanistički plan. Grad je jednim dijelom odstupao od geometrijske pravilnosti, no i dalje poštovao

⁴⁶ Anđela Horvat, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1982., str. 126.

⁴⁷ Isto: 128.

⁴⁸ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 94.

⁴⁹ Miroslav Prpić, »Trg kralja Tomislava u Novoj Gradiški«, u: *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Nova Gradiška* 5 (2005.), str. 61

⁵⁰ Ivan Balen, *Brodsko-posavska županija: povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice*, Vinkovci: Privlačica, 2004., str. 79.

prepoznatljivi red (slika br. 2). Tako je izrastao u ljupki gradić za vojno osoblje i njihove obitelji, ali i za civilno stanovništvo.⁵¹

3.2. SAKRALNA ARHITEKTURA

Izgradnja novog grada započela je pod rukovodstvom podmaršala Becka. On je prvo dao sagraditi manju katoličku crkvu od drveta, na čijem je mjestu kasnije izgrađena kuća Šandora Fusara iz Medara.⁵²

Budući da je Nova Gradiška pripadala župi u Cerniku, pukovnik Josip Ried odlučio je da se umjesto drvene kapelice izgradi veća zidana crkva kako bi se u Novoj Gradiški mogla osnovati samostalna župa.⁵³ Tadašnja vladarica Marija Terezija potpomogla je izgradnju crkve pozamašnom novčanom pomoći. Ne iznenađuje zato činjenica što su crkvene vlasti i građani za zaštitnog sveca nove crkve uzeli baš imenjakinju vladarice kako bi joj se odužili za pomoć. U drugoj polovici 18. stoljeća, sakralnu arhitekturu obilježava praktično i utilitarno oblikovanje koje mora biti "nužno, korisno i svrhovito", a to je bio slučaj i u izgradnji crkve sv. Terezije u Novoj Gradiški.⁵⁴

U kronici franjevačkog samostana u Cerniku stoji da je kamen temeljac za crkvu sv. Terezije položen 15. lipnja 1756. godine te ga je blagoslovio župnik Horvat iz Siča. Zagrebački kanonik Ivan Krstitelj Paxy posjetio je cerničku župu 8. travnja 1758. godine i zapisao da je kapelica nadstvođena, no da izvana nije ožbukana te da nema prozore, vrata ni zvonik.⁵⁵ Nakon vizitacije 28. svibnja 1761. godine zabilježio je sljedeće: "Poslije vizitacije 1758. kapela je skoro dovršena. Postavljeni su prozori i vrata, kapela je pokrivena šindrom, podignuta je propovjedaonica, glavni oltar i pobočni oltar sv. Ivana Nepomuka. Preostaje još ožbukati kapelu izvana i dovršiti zvonik koji je sagrađen do krova. Sliku sv. Terezije na glavnom oltaru o svom je trošku nabavio kapetan Mile Radojević, a ostali ukras kapele nabavljen je iz milostinje. Kapelica ima već sve potrebno ruho i posuđe za bogoslužje. U njoj

⁵¹ Isto: 79.

⁵² Vesna Kolić-Klikić, *Ulice Gradiške Nove*, katalog izložbe, Nova Gradiška: Gradski muzej Nova Gradiška, 2017., str. 7. : Danas je to zelena površina na Trgu kralja Tomislava ispred ljetne pozornice.

⁵³ Tomislav Đurić, *Iz prošlosti novogradiškog kraja*, Varaždin: Novinsko izdavačko i štamparsko poduzeće Varaždin, 1974., str. 82.

⁵⁴ Dubravka Botica, »Odredbe o gradnji i oblikovanju crkava na području Vojne krajine u Hrvatskoj u kontekstu "državnog arhitektonskog identiteta" Habsburške monarhije«, u: *Arhitekturna zgodovina* 3 (2016.), str. 36.

⁵⁵ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 78.

se već čuva Sakrament. Na glavnom oltaru je lijepo drveno svetohranište i u njemu srebrni pozlaćeni ciborij."⁵⁶

Crkva sv. Terezije služila je kao filijalna kapela cerničke franjevačke župe do 1760. godine, a kad je osnovana župa u Novoj Gradiški, dobila je funkciju župne crkve.⁵⁷

Crkvu se zbog svojih arhitektonskih karakteristika smatra jednim od najznačajnijih spomenika sakralnog graditeljstva kasnog baroka u Slavoniji. Kasnobarokno oblikovanje na crkvi očituje se u zaobljenim granicama traveja, naglašenom svodnom slavloluuku prijelaza broda u svetište i na prozoru pročelja nepravilnog okvira.⁵⁸ Specifičan je smiono izvedeni zvonik koji završava specifično oblikovanom krunom, ostvarenom u opeci sa cementnom oplatom u vidu piramide s valovitim bridovima.⁵⁹ Krunište zvonika dopremljeno je sa srušenog benediktinskog samostana u selu Borovac između Novske i Okučana.⁶⁰ Zvonik crkve sv. Terezije ne ističe se visinom, no smatra ga se simbolom Nove Gradiške (slika br. 3). U vrijeme Vojne krajine, naredbe su se svakodnevno čitale ispred crkve sv. Terezije i zato ova crkva ima simboličko značenje i za današnje generacije gradišćana.⁶¹

Na Majstorskom listu iz 1777. godine vidi se na zapadu crkva sv. Terezije i uz nju visok križ na sjeverozapadnom uglu trga, dok se u desnom dijelu crteža između zgrada izdiže zvonik pravoslavne crkve.

U samoj crkvenoj unutrašnjosti nema više baroknoga inventara, no crkva je bila opremljena s tri oltara, propovjedaonicom, klupama i drugim inventarom neposredno po izgradnji.⁶² Iako je inventar crkve sv. Terezije stariji od onoga u novoj župnoj crkvi sv. Stjepana Kralja izgrađenoj 1829. godine, ipak je mlađi od njezina nastanka, heterogen i ispremiješan, budući da je crkva bila obnavljana u više navrata. Posljednja obnova vanjskih dijelova crkve završena je 2005. godine, a potom je počela obnova interijera. Jedan od najvažnijih poduhvata bila je obnova orgulja koje je za župnu crkvu izradila tvrtka Ivana (Johanna) Pumpa 1850. godine, a koje su 1929. godine pregrađene i prenesene u crkvu sv.

⁵⁶ Isto: 79.

⁵⁷ Filip Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici zapadne Slavonije s pregledom povijesti zapadne Slavonije od prapovijesti do 20. stoljeća*, Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2010., str. 23.

⁵⁸ Dubravka Botica, »Odredbe o gradnji i oblikovanju crkava na području Vojne krajine u Hrvatskoj u kontekstu "državnog arhitektonskog identiteta" Habsburške monarhije«, u: *Arhitekturna zgodovina* 3 (2016.), str. 38.

⁵⁹ Vjekoslav Žugaj, *Nova Gradiška*, Nova Gradiška: Novogradiški glasnik, 1992., str. 18.

⁶⁰ Filip Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici zapadne Slavonije s pregledom povijesti zapadne Slavonije od prapovijesti do 20. stoljeća*, Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2010., str. 23.

⁶¹ Vjekoslav Žugaj, *Nova Gradiška*, Nova Gradiška: Novogradiški glasnik, 1992., str. 18.

⁶² *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 100.

Terezije.⁶³ Restauraciju i rekonstrukciju orgulja obavila je radionica Heferer 2010. godine (slika br. 4). Obnovom crkve je grad dobio multifunkcionalni prostor koji može služiti za razne priredbe, glazbene večeri, izložbe i slično (slike br. 5 i 6).

Važno je napomenuti da se najstarijom građevinom u Novoj Gradiški smatra kapela Svih Svetih na groblju i koja se u Prostornom planu uređenja grada Nove Gradiške uz crkvu sv. Terezije navodi kao zaštićeno kulturno dobro. Tomislav Đurić navodi da je stanovništvo Prvče izgradilo ovu grobljansku kapelu od kamena nekadašnje srednjovjekovne utvrde.⁶⁴ Konzervatorskim i arheološkim istraživanjima utvrđeno je da je kapela bila podignuta na zidovima manje jednobrodne romaničke crkve s polukružnom apsidom iz 13. stoljeća, a postojeći arhitektonski volumen crkva je poprimila u sklopu barokno-klasicističke obnove 1810./1811. godine.⁶⁵ Zbog turskih razaranja i kasnijih obnova, crkva nije sačuvana u izvornom obliku.

3.3. PROFANA ARHITEKTURA

3.3.1. PRVOTNE DRVENE GRAĐEVINE

Nakon izgradnje prvotne drvene crkvice, krenulo se sa daljnjom izgradnjom mjesta. Prvo su bile izgrađene stambene zgrade za smještaj krajiških oficira, glavna straža, spremište i zatvor.⁶⁶ Sve su te građevine bile od drveta. Bila je izgrađena i drvena gostionica "K orlu" koja se nalazila u današnjoj Potočnoj ulici i koja je bila dodijeljena jednom od prvih doseljenih civila, krčmaru Meishu. Nijedna od tih prvotnih drvenih građevina nije sačuvana do danas.

⁶³ Crkva sv. Terezije, <http://www.novagra.hr/crkva-sv-terezije-3/> (pregledano 18. lipnja 2020.)

⁶⁴ Tomislav Đurić, *Iz prošlosti novogradiškog kraja*, Varaždin: Novinsko izdavačko i štamparsko poduzeće Varaždin, 1974., str. 29.

⁶⁵ Marija Mihaljević, Ratko Ivanušec, *Kulturna baština Nove Gradiške – nove spoznaje*, katalog izložbe, Nova Gradiška: Gradski muzej Nova Gradiška, 2015.

⁶⁶ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 106.

3.3.2. ZIDANE GRAĐEVINE

Nakon prvih drvenih građevina, središnji trg ubrzo oivičuju masivna zdanja javnog karaktera: crkva sv. Terezije, sudska zgrada i niz drugih baroknih zgrada koje definiraju tlocrt trga iza kojega se formira također pravokutni raster blokova.⁶⁷ Prve zidanice popisao je Luka Ilić Oriovčanin te naglasio da su to stanovi za pukovnika, potpukovnika, velika straža i gostiona.⁶⁸

Najstariji znani podatak o izgledu Nove Gradiške ostao je od Matije Antuna Relkovića koji navodi da se 1762. godine u gradu nalazilo 39 vojničkih i 70 gradskih kuća i 11 "bolti", odnosno velikih trgovina.⁶⁹

Franc Stefan Engel službovao je u Slavonsko-srijemskoj vojnoj granici od 1775. do 1786. godine i tako je zabilježio podatak da u Novoj Gradiški ima 168 kuća izgrađenih u devet sokaka. Uz trg su bile izgrađene zidane stambene jednokatnice za pukovnika i potpukovnika, glavna straža, ilirska škola, katolička i pravoslavna crkva, katolička župska kuća, te prizemnice s pet stanova za članove štaba i majora. Naveo je i da se u gradu nalazi predionica svile, stan za puškara i šumara, strelište, barutana i stovarište.⁷⁰

Nažalost nisu sačuvani (ili barem dosad pronađeni) nikakvi prostorno-planski dokumenti iz vremena utemeljenja grada te najraniji znani nacrt mjesta datira iz 1780. godine. Na njemu se na istočnom, zapadnom i sjevernom dijelu današnjeg trga mogu vidjeti ucrtane građevine. Na južnom dijelu trga ucrtana je samo uglovnica stare pošte i još jedna manja građevina na mjestu današnje Gimnazije.

Kada se u obzir uzme namjena građevina na trgu i na širem prostoru središta, može se uočiti snažna vojna hijerarhijska podjela. Više rangirani časnici i zapovjednici živjeli su u kućama uz rub trga, a niži časnici bili su smješteni u kućama udaljenijima od središta, dok je seosko stanovništvo živjelo preko potoka Šumetlice u današnjoj Gajevoj i Potočnoj ulici, u Prvči, Gradiškoj Maloj, a prema istoku u današnjoj Strossmayerovoj i Ulici bana Josipa

⁶⁷ Miroslav Prpić, »Trg kralja Tomislava u Novoj Gradiški«, u: *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Nova Gradiška* 5 (2005.), str. 61—62.

⁶⁸ Vesna Kolić-Klikić, *Ulice Gradiške Nove*, katalog izložbe, Nova Gradiška: Gradski muzej Nova Gradiška, 2017., str. 7.

⁶⁹ Anđela Horvat, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1982., str. 128.

⁷⁰ Franc Stefan Engel, »Opis kraljevine Slavonije i vojvodstva Srema«, u: *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, Novi Sad, 1972., str. 157.

Jelačića.⁷¹ Hijerarhijska podjela ogleda se i u veličini i artikulaciji glavnih pročelja javnih građevina u gradovima Vojne krajine.⁷² Za razdoblje druge polovice 18. stoljeća karakteristična je naglašena uloga arhitekture kao važnog čimbenika u stvaranju "državnog arhitektonskog identiteta", što nije bio slučaj samo u Novoj Gradiški, već i u drugim gradovima Vojne krajine.⁷³

3.3.3. ZNAČAJNE SAČUVANE GRAĐEVINE

Od značajnijih profanih građevina iz razdoblja 18. stoljeća valja istaknuti one na zapadnoj strani Trga kralja Tomislava.

Jedna je bila zgrada glavne straže sa zatvorom u dvorištu koja se danas naziva Stari sud (slika br. 7). Ova kasnobarokna građevina s otvorenim polukružnim arkadama i trijemom u prizemlju nekada je imala namjenu Kotarskog suda (slike br. 8 i 9). Ovaj izvorno vojni objekt ima veoma jednostavne konture bez dekoracija na pročelju, a sa dužinom od 40 m bila je to najveća javna zgrada u novogradiškoj pukovnji podignuta u drugoj polovici 18. stoljeća.⁷⁴ U novije vrijeme planira se njezina adaptacija u cilju stvaranja nove turističke atrakcije. Zgrada bi zadržala svoj izvorni oblik, a posjetitelji bi imali prilike vidjeti replike starih krajiških uniformi i prostore starih zatvorskih ćelija, dok bi se u dvorištu zgrade uredila ljetna pozornica.⁷⁵

Važno je spomenuti i zgradu južno od Starog suda u kojoj je nekad bila smještena škola, a danas je u njoj Općinski sud (slike br. 10 i 11). U studenom 2017. godine počelo se s obnovom krovišta zgrade i njezinog pročelja.⁷⁶ Jednako je značajna i zgrada pokraj, u kojoj je nekad bio stan prvog majora, a danas se u njoj nalazi Gradski muzej. Obnova istočne i južne

⁷¹ Vesna Kolić-Klikić, *Ulice Gradiške Nove*, katalog izložbe, Nova Gradiška: Gradski muzej Nova Gradiška, 2017., str. 22.

⁷² Dragan Damjanović, »Building the Frontier of the Habsburg Empire: Viennese Authorities and the Architecture of Croatian-Slavonian Military Frontier Towns, 1780—1881«, u: *Journal of the society of architectural historians* 78 (2019.), str. 191.

⁷³ Dubravka Botica, »Odredbe o gradnji i oblikovanju crkava na području Vojne krajine u Hrvatskoj u kontekstu "državnog arhitektonskog identiteta" Habsburške monarhije«, u: *Arhitekturna zgodovina* 3 (2016.), str. 35.

⁷⁴ Feliks Valentić, *Novogradiški spomenar*, Nova Gradiška: Tiskara, 1998., str. 29.

⁷⁵ Centar za posjetitelje – Vrata Slavonije, <https://novagradiska.hr/news/centar-za-posjetitelje-vrata-slavonije/> (pregledano 31. svibnja 2020.)

⁷⁶ Obnavlja se zgrada novogradiškog suda, <https://radiong.hr/obnavlja-se-zgrada-novogradiskog-suda-foto/> (pregledano 31. svibnja 2020.)

strane zgrade Gradskoga muzeja nakon više godina radova napokon je završena 2014. godine (slike br. 12 i 13).⁷⁷

Na zapadnoj je strani bila i zgrada župnog dvora između crkve sv. Terezije i zgrade Starog suda. Ta je zgrada do danas rekonstruirana, no uvelike je izmijenjenih karakteristika i u njoj je smješten hotel (slika br. 14).

Prostorni plan uređenja grada Nova Gradiška iz 2018. godine navodi zgradu Starog suda kao zaštićeno kulturno dobro, a zgrade Gradskog muzeja i Općinskog suda kao preventivno zaštićeno kulturno dobro i u postupku zaštite.⁷⁸

3.4. USPOREDBA S DRUGIM KRAJIŠKIM GRADOVIMA

Poslije protjerivanja Turaka nakon mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine i uništenjem osmanlijske arhitektonske ostavštine, ostvaruje se na novoosvojenom području brza gradnja snažnih baroknih utvrđenja (Osijek i Slavonski Brod), a zatim i postupna gradnja sasvim novih baroknih naselja i gradova lociranih uz trajno prisutne srednjovjekovne cestovne i ulične trase (Požega, Vukovar, Vinkovci, Osijek, Našice, Virovitica, Slavonski Brod, Daruvar, Kostajnica).⁷⁹ Mohorovičić poseban naglasak stavlja na tipološki slučaj pojave gradova i naselja koje u posttursko doba podiže vojna uprava prema administrativno strogo određenoj urbanoj shemi pravilnoga pravokutnoga rastera sastavljenog od dva niza paralelnih i međusobno okomito križanih ulica (kao što je to slučaj, između ostaloga, u Bjelovaru i Novoj Gradiški), ali zamjećuje i to da se taj pravokutni urbani ulični raster ostvaruje i u slučajevima bočnih proširivanja baroknih gradova obnovljenih uz očuvane trase ranije nepravilnih srednjovjekovnih tokova glavnih uličnih arterija (primjerice u Vinkovcima i Slavanskom Brodu).⁸⁰

⁷⁷ Novo lice Muzeja, <http://www.novagra.hr/novo-lice-muzeja-staro-opinskog-suda/> (pregledano 31. svibnja 2020.)

⁷⁸ Elaborat pročišćenog teksta Odredbi za provođenje i Grafičkog dijela plana, <https://novogradiska.hr/dokumenti/prostorni-planovi/#288-wpfd-procisceni-tekst-odredbi-za-provodenje-novogradiski-glasnik-9-18> (pregledano: 31. svibnja 2020.)

⁷⁹ Andre Mohorovičić, »Gradovi u Hrvatskoj«, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost. Barok i prosvjetiteljstvo*, (ur.) Ivan Golub, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2003., str. 580.

⁸⁰ Isto: 580.

Slobodni vojni komuniteti počeli su u Vojnoj krajini djelovati od 1748. godine s ciljem snažnijeg gospodarskog napretka. Vojni komuniteti trebali su biti napućeni trgovcima koji bi trgovali poljoprivrednim proizvodima i obrtnicima koji bi proizvodili robu potrebnu krajišnicima, no ubrzo su se pokazali nedostaci ovakvog sustava.⁸¹ Zato je car Josip II. početkom 1770.-ih godina počeo zagovarati reformu Krajine. Pukovnik barun Geneyne i major Oesterreicher obilazili su slavonske vojne komunitete i utvrdili da oni nisu u cjelini uspjeli ispuniti svoju svrhu. Zato je Dvorsko ratno vijeće 1785. godine naredilo majoru Oesterreicheru da odredi kojim će se komunitetima ukinuti status povlaštenog krajiškog mjesta. Potom su u Slavonskoj vojnoj krajini 1787. godine ukinuti komuniteti Stara i Nova Gradiška, Brod, Vinkovci, Bukovica i Bela Crkva. U Hrvatskoj i Slavonskoj vojnoj krajini ostali su samo komuniteti Petrinja, Kostajnica, Senj, Karlobag, Bjelovar, Zemun, Petrovaradin i Karlovci. Sva su ta mjesta imala određene elemente urbanosti, ali načinom života svojih stanovnika nisu odudarala od svoje ruralne okoline i zapravo nikada nisu imala veću ulogu u životu Krajine.⁸²

U ovome razdoblju unutar Vojne krajine nastaju prostrani četverokutni glavni trgovi s crkvom, odnosno s crkvama, okruženi stilskim zgradama javnog i privatnog značaja, kao što je to u Vinkovcima i u novonastalim naseljima, Bjelovaru i Novoj Gradiški.⁸³

Objekti javne namjene u Vojnoj krajini bili su građeni prema projektima koje je odobravalu građevinska direkcija Generalne komande, a centri iz kojih su dolazili nacrti i građevinske dozvole pomicali su se u 18. stoljeću u skladu s reorganizacijom Vojne krajine.⁸⁴ U graničarskim regijama je izgradnja prema tipskim projektima počela oko 1780. godine, no velik je broj tih crkava prema ranije izvedenim projektima građen i pedesetak godina kasnije, a izvođači crkava bili su najčešće domaći graditelji i zidarski majstori koji su precrtavali tipske projekte.⁸⁵ Brojna skupina crkava utjecala je na karakter cijele Vojne krajine, a tipske nacрте za te crkve izrađivali su upravo arhitekti bečkog kruga koje su onda lokalni graditelji

⁸¹ Ivica Golec, Damir Matanović, »Problem ukidanja vojnih komuniteta u Vojnoj krajini na primjerima Broda na Savi i Petrinje«, u: *Povijesni prilozi* 31 (2006.), str. 184.

⁸² Željko Holjevac, »Hrvatsko-slavonska Vojna krajina u ranome novom vijeku«, u: Željko Holjevac, Nenad Moačanin, *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u ranome novom vijeku*, Zagreb: Leykam International, 2007., str. 97.

⁸³ Anđela Horvat, »Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj«, u: Anđela Horvat, Radmila Matejčić, Kruno Prijatelj, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1982., str. 126.

⁸⁴ Đurđica Cvitanović, »Idejni nacrti za gradnju tipiziranih crkava u Vojnoj krajini«, u: *Vojna krajina*, (ur.) Dragutin Pavličević, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1984., str. 411.

⁸⁵ Isto: 428.

precrtavali.⁸⁶ Primjere ovakvih tipskih crkava nalazimo i u Bjelovaru, Vinkovcima i Novoj Gradiški.

Brod je status komuniteta dobio 1749. godine. Nakon oduzimanja statusa komuniteta 1787. godine, Brođani se nisu lako pomirili s oduzimanjem slobode nevojničkoga života pa su podmaršalu Mitrovskom uputili žalbu i izrazili želju da i dalje ostanu u statusu slobodnog vojnog komuniteta, no uzalud.⁸⁷ Nakon toga je područje bilo podijeljeno u kantone, a oni se ukidaju 1800. godine. Krajiškim zakonom iz 1807. godine Brod je postao krajiškim selom, a sjedište pukovnije postali su Vinkovci.⁸⁸ Brod je ipak uspio ponovno dobiti status komuniteta 1820. godine.⁸⁹

Na razvoj grada Broda i život njegovih stanovnika najviše je utjecala barokna tvrđava čija je gradnja počela 1715. godine. Ključan problem u odnosu grada i tvrđave bila je zabrana gradnje u komunitetu i dužini esplanade (praznog prostora između tvrđave i naselja). Građevinska direkcija odlučivala je o gradnjama i urbanističkom planu Broda te je postavila tri pravila u vezi s gradnjom novih kuća u komunitetu: ulice komuniteta morale su padati okomito na tvrđavu, mogle su se graditi samo prizemne kuće, a one kuće koje su se gradile unutar topovske linije morale su biti građene od drveta.⁹⁰ Građani Broda protivili su se odluci o gradnji kuća od drveta i često su pisali žalbe Generalkomandi i Dvorskom ratnom vijeću da im barem dopuste gradnju ciglama koje nisu bile šire od jedne stope.⁹¹ Najznačajnija građevina tog vremena, uz samu tvrđavu, svakako je franjevački samostan, koji se nije nalazio unutar topovske linije i čija je gradnja bila započela 1727. godine uz crkvu sv. Trojstva. Klaustar ovog velikog jednokatnog samostana s masivnim baroknim stupovima Anđela Horvat naziva najreprezentativnijim klaustrom samostanske arhitekture Hrvatskog sjevera i jednom od najmarkantnijih baroknih građevina na području Slavonije.⁹² Problem je predstavljalo i esplanadno područje (prazno područje oko tvrđave) koje je vojno

⁸⁶ Isto: 428—429.

⁸⁷ Ivica Golec, Damir Matanović, »Problem ukidanja vojnih komuniteta u Vojnoj krajini na primjerima Broda na Savi i Petrinje«, u: *Povijesni prilozi* 31 (2006.), str. 184.

⁸⁸ Tomislav Tomić, *Gradovi i gradski život u Slavonskoj vojnoj krajini od mira u Srijemskim Karlovcima do njezinog ukidanja (1699. – 1873. godine) – na primjeru Slavanskog Broda*, diplomski rad, Osijek, Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku, 2016., str. 32.

⁸⁹ Damir Matanović, »O osnutku vojnog komuniteta Brod na Savi«, u: *Scrinia Slavonica* 1 (2002.), str. 14.

⁹⁰ Tomislav Tomić, *Gradovi i gradski život u Slavonskoj vojnoj krajini od mira u Srijemskim Karlovcima do njezinog ukidanja (1699. – 1873. godine) – na primjeru Slavanskog Broda*, diplomski rad, Osijek, Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku, 2016., str. 27.

⁹¹ Isto: 28.

⁹² Anđela Horvat, »Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj«, u: Anđela Horvat, Radmila Matejčić, Kruno Prijatelj, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1982., str. 104.

zapovjedništvo konstantno širilo. Godine 1794. došlo je do širenja esplanade te je bio porušen prvi red kuća pod izlikom da narušavaju obrambenu liniju, a zatim je do širenja opet došlo 1820. godine kada je posađen drvoređ i izgrađena cesta oko esplanadnog područja.⁹³ Konačno je 1830. godine car Franjo II. dopustio gradnju uz esplanadno područje. Nakon proširenja Austro-ugarske na Bosnu i Hercegovinu 1878. godine, prestale su zabrane gradnje čvrstim materijalom i tada započinje intenzivna gradnja zidanih objekata.⁹⁴ Pa iako je na području današnjeg grada postojalo naselje još od antičkog doba koje je kroz stoljeća prolazilo razdoblja napretka i stagnacije, zabrana zidanja ograničila je i odredila razvitak grada. Upravo je iz toga vidljiv utjecaj Vojne krajine na razvitak grada. Jasno je da je današnji tlocrt grada prilagođen ranijem naselju te da je tvrđava imala neizmjeran utjecaj na urbanistički razvoj grada.

Na području današnjih Vinkovaca također je postojalo naselje još iz razdoblja prapovijesti koje se kroz stoljeća razvijalo. Svoj današnji urbanističko-arhitektonki izgled Vinkovci su dobili u 18. stoljeću kada nastaje današnja povijesna jezgra grada. Vidljiv je značajan utjecaj rimske urbane matrice na vojnograničarsku urbanu strukturu. Za razliku od brojnih drugih gradova Vojne krajine, pa tako i Nove Gradiške, u Vinkovcima nema uobičajenog formiranja vojnograničarske pravolinijske tlocrtne sheme.

Vinkovci su status vojnog komuniteta dobili 1765. godine, kao i Nova Gradiška. U to vrijeme, grad nije bio ni najmnogoljudnije ni najbogatije mjesto, niti je imao razvijeniju kulturu i gospodarstvo od bilo kojeg drugog mjesta u Brodskoj pukovnji.⁹⁵ U Vinkovcima se nalazila vojna blagajna, uprava šuma i gruntovnica i grad je bio ne samo vojno, već i upravno središte pukovnije. Zbog svega toga Vinkovci su bili poželjno mjesto za naseljavanje brojnih umirovljenih časnika.⁹⁶ Josip Matasović Vinkovce naziva "graničarskim pensionpolisom".⁹⁷

Pravoslavna crkva bila je izgrađena 1794. godine. Glavni trg je formiran kao sjecište najvažnijih pravaca kretanja, a na planu iz 1798. godine vidljivo je da je već dobio obilježja klasicističkoga geometrično oblikovanog perivoja. Središnji trg karakteriziraju izrazita obilježja baroknog urbanizma i on danas predstavlja prostor visoke kulturno-povijesne,

⁹³ Isto: 28.

⁹⁴ Josip Kljajić, *Brodsko tvrđava*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, 1998., str. 76.

⁹⁵ Martina Matanović, *Povijest grada Vinkovaca – najstarijeg naselja u Europi*, diplomski rad, Slavonski Brod, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti Sveučilišta u Osijeku, 2018., str. 28.

⁹⁶ Damir Matanović, »Nametnuta dvojnost: nastanak slobodnog vojnog komuniteta Vinkovci (1765. – 1787.)«, u: *Scrinia slavonica* 6 (2006.), str. 190.

⁹⁷ Josip Matasović, *Iz prošlosti Vinkovaca i Brodske pukovnije*, Vinkovci: Slavenska naklada Privlačica, 1994., str. 115.

urbanističke, arhitektonske, stilske i estetske vrijednosti grada. Godine 1775. građena je na glavnom trgu velika jednokatna zgrada koju karakteriziraju arkade duž prizemnog hodnika, a bila je namijenjena za sjedište vojne komande.⁹⁸ Vinkovci su 1798. godine imali 10 ulica, gotičku katoličku crkvu sv. Ilije na Meraji s početka 14. stoljeća.⁹⁹ Tada su već postojali: srednjovjekovna crkva sv. Ilije, katolička crkva sv. Euzebija i Poliona, župni ured, zgrada muzeja – nekadašnja zgrada sjedišta 7. brodske pukovnije i drugi objekti.

Na planu Vinkovaca koji datira između 1777. i 1781. godine označeno je 318 kuća, a na karti iz 1798. godine ucrtno je 390 kuća sa 2089 stanovnika.¹⁰⁰ Poznato nam je da je u Novoj Gradiški u to vrijeme bilo 168 kuća pa je jasno da su Vinkovci ipak bili izgrađenije i naseljenije mjesto. Gradiški Regiment imao je 1802. godine jedno trgovište (Novu Gradišku), jednu tvrđavu (Stara Gradiška), 5222 kuće i 50.581 stanovnika, dok je Brodski Regiment imao dva trgovišta (Slavonski Brod i Vinkovce), jednu tvrđavu (Slavonski Brod), 5952 kuće i 57.034 stanovnika.¹⁰¹

Na području Bjelovara također se očituje kontinuirana naseljenost još od najstarijih vremena. U različitim se srednjovjekovnim dokumentima spominje nekoliko različitih varijanti toponima Bjelovar – Beloblatye, Belavar ili Belowarcz, no stalna nesigurnost prisutna u tom razdoblju onemogućila je razvoj urbanog središta s kontinuiranim postojanjem sve do sredine 18. stoljeća. Ipak, prvi spomen Bjelovara nalazi se na karti Johanna Winklera iz 1639. godine gdje je Bjelovar (Wellovar) označen kao manje naselje bez utvrde.¹⁰²

Osnutak i početak izgradnje Bjelovara smješta se u 1756. godinu, a prema zamislima Marije Terezije grad je trebalo izgraditi po uzoru na piemontski glavni grad Taurin, tj. Torino, kojeg karakterizira kvadratičan tlocrt s ortogonalnim sustavom ulica opasanim zidinama.¹⁰³ Osnivanje Bjelovara mnogo je značilo u kraju između Bilogore i Moslavačke gore koje je inače bilo bez urbane tradicije.¹⁰⁴

Prema planu iz 1772. godine vidljivo je da osnovu grada obilježava kvadratni tlocrtni oblik, ortogonalni raster ulica, kvadratni blok kao osnovna urbana jedinica te veliki kvadratni

⁹⁸ Anđela Horvat, »Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj«, u: Anđela Horvat, Radmila Matejčić, Kruno Prijatelj, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1982., str. 117.

⁹⁹ Damir Filipović, »Najstariji, do sada nepoznat plan Vinkovaca«, u: *Prostor* 2-4 (1993.), str. 283.

¹⁰⁰ Damir Filipović, »Najstariji, do sada nepoznat plan Vinkovaca«, u: *Prostor* 2-4 (1993.), str. 285.

¹⁰¹ Petar Korunić, »Stanovništvo Hrvatske 1802. godine«, u: *Historijski zbornik* 66 (2013.), str. 80—81.

¹⁰² Ana Drveni, *Urbanistički razvoj grada Bjelovara od osnutka 1756. godine do danas*, diplomski rad, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014., str. 10.

¹⁰³ Isto: 12.

¹⁰⁴ Anđela Horvat, »Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj«, u: Anđela Horvat, Radmila Matejčić, Kruno Prijatelj, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1982., str. 127.

trg.¹⁰⁵ U drugoj polovici 18. stoljeća u gradu su građeni razni objekti vojne funkcije (vojarne, barutana, vojna spremišta i vojni stanovi). Iako je na području Vojne krajine bilo relativno malo samostana, pijaristi su uspjeli u Bjelovaru ostaviti svoj trag tako što su uz župnu crkvu sv. Terezije Avilske izgrađene 1765. godine podigli kasnobarokni skladni jednokatni sklop.¹⁰⁶

General Philip Lewin barun von Beck predložio je 1766. godine formiranje trgovačkih komuniteta u Varaždinskoj krajini po uzoru na slavonske vojno-krajiške gradove pa šezdesetih i sedamdesetih godina 18. stoljeća i Hrvatska krajina dobiva svoje vojne komunitete, između ostalih i Bjelovar.¹⁰⁷ Grad je dobio status vojnog komuniteta 1771. godine, što je u urbanističkom smislu uzrokovalo intenzivniju i gušću izgradnju. U prstenu koji okružuje glavni gradski park većina je zgrada izgrađena neposredno nakon osnutka grada, a na tom se području 1795. godine izgradila i pravoslavna crkva sv. Trojice.

Prva arhitektura u Bjelovaru uglavnom je kasnobaroknog i klasicističkog stila, a arhitektonski najuspjelije građevine iz tog vremena su građevine javnog karaktera smještene u prvom prstenu oko gradskog trga.¹⁰⁸ Među kasnobaroknim zgradama Bjelovara, posebno e na glavnom trgu ističe "Preradovićeve kasarna", dvokatna zgrada mirnog pročelja s visokim krovom i nizom arkada prema trgu.¹⁰⁹ Današnjim glavnim bjelovarskim trgom dominiraju crkve dviju vjeroispovijesti što je bilo karakteristično za graničarske gradove. Takav bi slučaj bio i u Novoj Gradiški da je preživjela crkva sv. Trojice na glavnom gradskom trgu.

Đurđevački Regiment imao je 1802. godine jedan grad i jedan vojni komunitet (Bjelovar), 5946 kuća i 49.895 stanovnika. U samome Bjelovaru bile su 233 kuće i 804 stanovnika.¹¹⁰

U vrijeme socijalističke Jugoslavije u drugoj polovici 20. stoljeća dolazi do intenzivnog rušenja i narušavanja vizure gradske jezgre, što je bio slučaj i u Novoj Gradiški.

¹⁰⁵ Ana Drveni, *Urbanistički razvoj grada Bjelovara od osnutka 1756. godine do danas*, diplomski rad, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014., str. 13.

¹⁰⁶ Anđela Horvat, »Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj«, u: Anđela Horvat, Radmila Matejčić, Kruno Prijatelj, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1982., str. 107.

¹⁰⁷ Marin Pađen, *Vojni komuniteti u Vojnoj krajini u 19. stoljeću*, završni rad, Osijek, Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku, 2017., str. 4.

¹⁰⁸ Ana Drveni, *Urbanistički razvoj grada Bjelovara od osnutka 1756. godine do danas*, diplomski rad, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014., str. 16.

¹⁰⁹ Anđela Horvat, »Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj«, u: Anđela Horvat, Radmila Matejčić, Kruno Prijatelj, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1982., str. 117.

¹¹⁰ Petar Korunić, »Stanovništvo Hrvatske 1802. godine«, u: *Historijski zbornik* 66 (2013.), str. 79—80.

Na primjeru Bjelovara jasno je vidljiv pravilan raster ulica kojemu su stremili graditelji u vrijeme Vojne krajine. U Novoj Gradiški taj je ortogonalni raster ulica također donekle vidljiv, no s određenim odstupanjima. Dok je u Bjelovaru najočitiji strogi ortogonalni raster ulica, u Novoj Gradiški su se vojni inženjeri ipak morali prilagoditi tamošnjim topografskim uvjetima.¹¹¹ Vinkovce, Bjelovar i Novu Gradišku karakteriziraju središnji gradski trгови koji su u svojim počecima smjestili građevine vojnog karaktera, ali i crkve. To nije vidljivo na primjeru Slavenskog Broda, gdje je izgradnja, razvoj i širenje grada uvelike bilo uvjetovano položajem tvrđave. U starijim naseljima, kao što su Slavonski Brod i Vinkovci, bile su očuvane već postojeće mreže ulica.¹¹² Dok je u ostalim gradovima izgradnja zidanicama neometano tekla, u Slavanskom Brodu je život stanovnika i razvoj grada bio podređen brizi o tamošnjem fortifikacijskom objektu sve do ukidanja Vojne krajine.

4. RAZVOJ NOVE GRADIŠKE U 19. STOLJEĆU

4.1. POVIJESNI KONTEKST

Nakon što je 1800. godine ukinut kantonski sustav, bilo je potrebno ublažiti krizu i osigurati razvoj Vojne krajine. Tako je 1807. godine objavljen "Krajiški temeljni zakon" kojim su uređeni unutarnji, prije svega gospodarski i društveni, odnosi u Vojnoj krajini.¹¹³ Nakon vojnih pohoda na krajiško područje početkom 19. stoljeća, austrijska vojska je 1813. godine u habsburški vojnokrajiški sustav ponovno integrirala dijelove Vojne krajine pod francuskom upravom.¹¹⁴

¹¹¹ Dragan Damjanović, »Building the Frontier of the Habsburg Empire: Viennese Authorities and the Architecture of Croatian-Slavonian Military Frontier Towns, 1780—1881«, u: *Journal of the society of architectural historians* 78 (2019.), str. 188.

¹¹² Dragan Damjanović, »Building the Frontier of the Habsburg Empire: Viennese Authorities and the Architecture of Croatian-Slavonian Military Frontier Towns, 1780—1881«, u: *Journal of the society of architectural historians* 78 (2019.), str. 188.

¹¹³ Željko Holjevac, »Hrvatsko-slavonska Vojna krajina u ranome novom vijeku«, u: Željko Holjevac, Nenad Močanin, *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u ranome novom vijeku*, Zagreb: Leykam International, 2007., str. 51.

¹¹⁴ Isto: 52.

4.2. RAZVITAK DRUŠTVA I GOSPODARSTVA

Krajem 18. stoljeća u Novoj Gradiški bilo je 168 kuća izgrađenih od čvrstog materijala, a tijekom 19. stoljeća broj stanovnika nastavio se povećavati. Prema popisu iz 1857. godine, u Novoj Gradiški živjelo je 1852 stanovnika, a 1895. godine u gradu je bilo 2639 stanovnika.¹¹⁵ Godine 1884. u gradu je bilo 98 obrtnika i 22 gostioničara.¹¹⁶ Doseljeni obrtnici svoje su kuće gradili u rubnim dijelovima tadašnjeg naselja u maniri tradicijske arhitekture građene kanatnim sustavom. Polovicom 19. stoljeća u gradu su se učvrstili brojni obrti te je 1864. godine osnovan podružni odbor Prve dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe.¹¹⁷ Na izložbi su bili izloženi razni vrijedni poljoprivredni i stočarski proizvodi s područja Nove Gradiške. Posebno se istaknuo August pl . Hofmannsthal, vlasnik novogradiške svilane. Gradišćanska pukovnija je već početkom 19. stoljeća bila najveći proizvođač svile, a svilana je već poslije 1848. koristila paru jakosti 9-10 konjskih snaga te se smatra da je to bio jedan od prvih parnih strojeva u Hrvatskoj.¹¹⁸

Nova Gradiška je već 1864. godine imala i ciglanu te je na izložbi iste te godine Vjekoslav Lammer izložio cigle, ali i prešu za cigle.¹¹⁹ Značajna gospodarska tvrtka bila je i Pivovara Lobe koja je nastala iz manjeg pogona za proizvodnju piva koju je 1851. godine osnovao Dragutin Lobe neposredno nakon dolaska u Novu Gradišku. Godine 1873. sagradio je novu velebnu pivovaru te je ona bila prva pivovara u Hrvatskoj na parni pogon i nalazila se na mjestu današnje OŠ Ljudevita Gaja u Gajevoj ulici.¹²⁰

4.3. ŠIRENJE GRADA

U Državnom arhivu u Zagrebu čuva se plan Nove Gradiške iz 1861. iz kojega se najbolje može upoznati tadašnja izgrađenost samog grada i namjena pojedinih građevina.

Nova Gradiška je 1861. godine bila formirana oko sljedećih ulica: Zagrebačke (danas Gajeve), Osječke (danas Slavonskih graničara), Poštanske (danas Strossmayerove) i Požeške

¹¹⁵ Statistički godišnjak općine Nova Gradiška. Nova Gradiška. Prosinac 1982. str 66-67

¹¹⁶ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 107.

¹¹⁷ Isto: 117.

¹¹⁸ Isto: 118.

¹¹⁹ Isto: 118.

¹²⁰ Ivan Balen, *Brodsko-posavska županija: povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice*, Vinkovci: Privlačica, 2004., str. 148.

ulice (danas Dienesheve i Frankopanske).¹²¹ U naselju je bilo i devet manjih putova, odnosno sokaka, a dio ucrtanih putova tada još nije imao naziv.¹²²

4.3.1. TRG KRALJA TOMISLAVA

Na istočnoj strani današnjeg Trga kralja Tomislava nalazile su se prizemnice u kojima su 1861. godine stanovali graničarski časnici.¹²³

Na sjevernoj strani trga izgrađen je bio stan za drugog majora te se uz njega nalazila zgrada za koju se ne navodi namjena. Uz zgradu je bila izgrađena pravoslavna crkva sv. Trojice (slika br. 15).

U sjevernoj uglovnici na zapadnom dijelu trga bilo je pet dućana. Ona je bila izgrađena čelom prema trgu i nalazila se pokraj crkve sv. Terezije Avilske. Južno od crkve bili su izgrađeni župni stan i glavna straža sa zatvorom u dvorištu. Zgrada glavne straže danas se naziva Stari sud. Uz nju je na planu zgrada škole u kojoj se danas nalazi Općinski sud. U zgradi južno od suda danas se nalazi Muzej, a tada je služila za stan prvog majora. U danas porušenoj uglovnici koja se nalazila nasuprot Muzeju bio je pukovnikov stan, a kasnije poštanski ured.

Južni dio trga smjestio je katoličku crkvu sv. Stjepana Kralja (danas župna crkva Bezgrešnog začeća Blažene Djevice Marije). Uz crkvu se prema istoku danas nalazi zgrada Gimnazije u kojoj je bio potporučnikov stan (slika br. 16). Dalje prema istoku, na uglu današnje Gundulićeve i Relkovićeve ulice bila je kancelarija upravitelja s majorovim stanom.

¹²¹ Vesna Kolić-Klikić, *Ulice Gradiške Nove*, katalog izložbe, Nova Gradiška: Gradski muzej Nova Gradiška, 2017., str. 22.

¹²² Isto: 22. Jelačić Gasse (danas Gundulićeva ulica), Adler Gasse (danas Maksimilijana Benkovića), Mala Gasse (danas Juraja Haulika), Fabriks Gasse (danas Alojzija Stepinca), Urija Gasse (danas Vladimira Nazora), Save Gasse (danas Petra Preradovića), Bach Gasse (danas Potočna ulica), Deutsche Gasse (danas Ulica Zrinskih) i Jakobs Gasse (danas Jerka Ljubibratića).

¹²³ Vesna Kolić-Klikić, *Ulice Gradiške Nove*, katalog izložbe, Nova Gradiška: Gradski muzej Nova Gradiška, 2017., str. 22. Od juga prema sjeveru: vojni sudac s činom majora, regimentni liječnik, vojni sudac s činom kapetana, natporučnik, službeni stan za smještaj osoba koje povremeno dolaze u mjesto radi različitih poslova, upravna kancelarija sa stanom za smještaj prvog majora i zgrada označena kao erarsko vlasništvo za koju se ne navodi namjena, a koja je kasnije bila u vlasništvu Šandora Fusara.

4.3.2. OSTALA PROFANA ARHITEKTURA

I u drugim dijelovima Nove Gradiške bile su smještene zgrade za vojne potrebe. U zgradi na zapadnom uglu današnje Požeške i Cvjetne ulice nalazili su se građevinska kancelarija i stan za inženjera. U današnjoj Benkovićevoj ulici bili su šumarski ured i stan nadšumara, a na mjestu današnje vojarne bili su smješteni kuća načelnika katastra i gruntovnice. U mjestu su još bili telegrafski ured, stan učiteljice za djevojčice, stan regimentске primalje, sudska kancelarija, stan regimentskog puškara, vojarna za glazbenike, barutana i druge potrebne zgrade.¹²⁴

Još neke lokacije koje bi vrijedilo spomenuti, bile su: jahačka škola, erarski ambar i radionica čamaca, općinska uprava, stan i radionica kraljevskog carskog krznara Gustava Krena, erarski rasadnik dudova, ljekarna i kuća ljekarnika.¹²⁵

Naredbom iz 1780. godine, svako satnijsko mjesto trebalo je imati po jednu učionicu pa su podizane prve "trivijalne" škole s tri razreda, a novogradiške su škole često mijenjale lokaciju i namjenu.¹²⁶ Prva škola u Novoj Gradiški bila je prvotno smještena u časničkom stanu, a kasnije se od pukovnije tražilo da se podigne zasebna školska zgrada.¹²⁷ Godine 1835. uređen je kapetanski vrt za gradnju nove školske zgrade u kojoj je kasnije bila smještena građanska škola.

Godine 1846. u Novoj Gradiški osnovana je vojna bolnica za Gradišku pukovnicu. U njoj su do ukinuća Vojne krajine radili vojni liječnici, a nakon toga je 1898. godine bolnica predana Požeškoj županiji. Zgrada bolnice bila je podignuta na periferiji grada na uzvisini

¹²⁴ Vesna Kolić-Klikić, *Ulice Gradiške Nove*, katalog izložbe, Nova Gradiška: Gradski muzej Nova Gradiška, 2017., str. 26—30. Telegrafski ured se nalazio na ulazu Strossmayerove ulice. Stan učiteljice za djevojčice bio je na mjestu današnjeg Vatrogasnog doma. Stan regimentске primalje bio je na južnom uglu Gundulićeve i Benkovićeve ulice, a sudska kancelarija u današnjoj Gundulićevoj ulici. Stan regimentskog puškara nalazio se u ulici Zrinskih, vojarna za glazbenike u Stepinčevoj ulici na mjestu današnje tiskare, a barutana na Vrebinom brdu.

¹²⁵ Isto: 30. Jahačka škola nalazila se na Urijama na mjestu današnje stambene zgrade. Erarski ambar i radionica čamaca bili su na sjeverozapadnoj strani Urija. Općinska uprava bila je smještena u zgradi između nekadašnje tvornice "Zlata" o i današnje zgrade šumarice. Stan i radionica kraljevskog carskog krznara Gustava Krena bili su na sjevernom uglu Gundulićeve i Benkovićeve ulice, erarski rasadnik dudova u naselju Zrinskih, a ljekarna i kuća ljekarnika u današnjoj Dieneshevoj ulici.

¹²⁶ Iva Salopek Bogavčić, *Novogradiški kotar 1886.—1914.*, doktorski rad, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016., str. 343. Postojale su trivijalna škola, srpska narodna škola, djevojačka škola, matematička škola te vojna škola.

¹²⁷ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 141.

koja se u to doba zvala Malčansko brdo, a kasnije Jabukovac, a najvjerojatnije je postojala i ranije te je služila kao ubožnica.¹²⁸

U to su vrijeme formirane i kulturne institucije poput čitaonice i knjižnice.

4.3.3. SAKRALNA ARHITEKTURA

Crkva sv. Terezije služila je kao župna crkva sve do izgradnje crkve sv. Stjepana Kralja 1829. godine. Župnik Pukanić dobio je 12. lipnja 1833. godine obavijest da se crkvu sv. Terezije treba srušiti, a vlasti su smatrale da se na njezinom mjestu treba sagraditi škola, čija se izgradnja dugo vremena odgađala.¹²⁹ Nakon što je zapovjednik Petrovaradinske generalkomande došao u Novu Gradišku i razgledao crkvu, utvrđeno je da ju se ne treba rušiti, već da se za školu nađe adekvatnije rješenje.

Župna crkva sv. Terezije bila je dovršena 1761. godine, no već 1775. godine je župnik Župančić izjavio vizitatoru da nema smisla ulagati u prilagodbu crkvu, već da treba graditi novu.¹³⁰ Župnik Trepini uspio je dobiti sve potrebne dozvole od vojnih i civilnih svjetovnih vlasti pa je 13. travnja 1810. uputio molbu Duhovnom stolu u Zagrebu da mu dopusti blagosloviti kamen temeljac nove crkve čime bi se označio početak gradnje. Budući da su tada uslijedili napoleonski ratovi, a zatim i gospodarska kriza i siromaštvo, gradnja crkve trajala je sve do 1829. godine. Po završetku izgradnje, crkva je postala najvećom građevinom u Novoj Gradiški (slika br. 17). Crkva sv. Stjepana Kralja je skladna klasicistička građevina s jednim širokim brodom na koji se nadovezuje izduženo trostruko svetište i prostrana sakristija. Na pročelju se nalaze četiri pilastra s bazama i kapitelima i dijele ga na tri dijela. Iznad glavnog ulaza izdiže se zvonik okrunjen lukovicom. Višestruki pilastri, profilacije na pročelju, segmentni zabat u središnjoj osi i zabati nad prozorima ukazuju na visoku razinu izvedbe i narudžbe, primjerenu sjedištu vojnog zapovjedništva.¹³¹ Crkva je duga 40 metara, široka 15 metara, a zvonik nad pročeljem je visok 56 metara. U crkvi se nalaze tri oltara u historicističkom stilu; glavni oltar bio je posvećen sv. Stjepanu, no kad je crkva 1982. godine

¹²⁸ Isto: 176.

¹²⁹ Isto: 80.

¹³⁰ Isto: 82.

¹³¹ Dubravka Botica, »Odredbe o gradnji i oblikovanju crkava na području Vojne krajine u Hrvatskoj u kontekstu "državnog arhitektonskog identiteta" Habsburške monarhije«, u: *Arhitekturna zgodovina* 3 (2016.), str. 39.

promijenila titulara, na mjesto reljefa krunidbe sv. Stjepana dolazi kip Gospe (slika br. 18).¹³² Crkvu krasi značajke baroka koja nije suviše raskošan, ali i klasicizma koji nije izrazito hladan.¹³³ Ovaj "državni" stil gradnje crkava postao je uzorom za područje cijele Vojne krajine, pa je tako ujednačenost gradnje u Vojnoj krajini bila između ostalog osigurana primjenom tipskih planova koji su nastajali u Beču.¹³⁴

Nažalost, samo 12 godina nakon izgradnje (17. ožujka 1841.) crkvu je zahvatio veliki požar. Vatra je zahvatila krov crkve koji je izvorno bio prekriven hrastovim daščicama te je uništila crkvu gotovo do temelja, a od silne topline istalila su se i velika brončana zvona.¹³⁵ Stanovnici Nove Gradiške sljedeće su tri godine obnavljali crkvu te je krov tada prekriven ravnim crijepom. Crkva je ponovno bila restaurirana 1899. godine, a godinu kasnije slikama ju je ukrasio hrvatski slikar Celestin Medović.

Sredinom 18. stoljeća u mjestu je postojala pravoslavna drvena kapelica, a nju je 1824. godine zamijenila zidana crkva sv. Trojice.¹³⁶

¹³² Filip Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici zapadne Slavonije s pregledom povijesti zapadne Slavonije od prapovijesti do 20. stoljeća*, Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2010., str. 24.

¹³³ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 98.

¹³⁴ Dubravka Botica, »Odredbe o gradnji i oblikovanju crkava na području Vojne krajine u Hrvatskoj u kontekstu "državnog arhitektonskog identiteta" Habsburške monarhije«, u: *Arhitekturna zgodovina* 3 (2016.), str. 43.

¹³⁵ Vjekoslav Žugaj, *Nova Gradiška*, Nova Gradiška: Novogradiški glasnik, 1992., str. 47.

¹³⁶ Iva Salopek Bogavčić, *Novogradiški kotar 1886.—1914.*, doktorski rad, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016., str. 101.

5. RAZVOJ NOVE GRADIŠKE NA PRIJELAZU STOLJEĆA

Godine 1886., novogradiško je područje ušlo u sastav Požeške županije te je formiralo kotar Nova Gradiška koji je zauzimao 19% površine Požeške županije te je upravno bio podijeljen na 11 općina.¹³⁷ Krajem 19. stoljeća zgrada suda na zapadnom dijelu današnjeg Trga kralja Tomislava postala je općinsko vlasništvo pa se u njoj smještaju općina i kotarski sud.¹³⁸

Godine 1900. u Novoj Gradiški živjelo je 2800 civila i 248 vojnika, odnosno 3048 stanovnika.¹³⁹

Katastarski plan iz 1871. pruža nam uvid u tadašnji izgled Nove Gradiške (slika br. 19). Susjedna seoska naselja Mala i Prvča bila su postala sastavnim dijelom Nove Gradiške. Jugozapadno prema Prvči nalazilo se groblje s crkvom.

Pri samom pogledu na plan Nove Gradiške, lako je uočiti da mjesto objedinjuje i gradske i ruralne elemente, što se najbolje vidi u stapanju gradske jezgre s poljoprivrednim zemljištima koja se nalaze neposredno iza uličnih objekata.¹⁴⁰ Tako se svaka katastarska čestica u užem središtu grada sastojala od objekta na uličnoj strani i poljoprivrednog dijela zemlje na stražnjoj strani parcele.

5.1. OBNOVE I IZGRADNJE

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća, izgled grada oblikovali su obrtnici, trgovci i ugostitelji koji su gradili stambenu i poslovnu arhitekturu u maniri građanskih stilskih perioda, dok je siromašniji sloj stanovništva svoje kuće gradio u tradicijskom stilu gradnje kanatne konstrukcije zidova.¹⁴¹ Kuće građene u tradicijskoj maniri tijekom 19. i početkom 20. stoljeća uglavnom su porušene.

¹³⁷ Isto: 102.

¹³⁸ Isto: 90.

¹³⁹ Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije I za 1905. godinu. Zagreb, 1913. str. 4

¹⁴⁰ Iva Salopek Bogavčić, *Novogradiški kotar 1886.—1914.*, doktorski rad, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016., str. 343.

¹⁴¹ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 109.

Krajem 19. stoljeća, u novogradiškom području još uvijek su bile zemljane ceste s uzdignutim zemljanim nogostupima, a kuće su uglavnom bile prizemnice (osim jednokatnih građevina oko središnjeg trga).¹⁴² U tom kontekstu izdvajala se jedino Osječka ulica po jednokatnicama obrtnika i trgovaca, dok su u ostalim područjima Nove Gradiške samo značajniji objekti bili jednokatni.¹⁴³

Najviše građevinskih radova krajem 19. stoljeća na novogradiškom području bilo je vezano za izgradnju škola, crkvi, cesta i željeznice. Od značajnijih gradnji treba istaknuti gradnju ulice koja je vodila od crkve sv. Stjepana do kolodvora 1888. godine, izgradnju kupališta koje je otvoreno 1889. godine, gradnju školske zgrade i dogradnju¹⁴⁴ crkve sv. Stjepana.

Gradnja škole započela je 22. rujna 1894. godine na bivšem mjestu potpukovnikova stana na južnoj strani središnjeg gradskog trga. Arhitekti zgrade bili su Ludvig i Hulsner iz Leipziga, a izvođač radova graditelj Nikola Dulihar.¹⁴⁵ Projekt je u to vrijeme bio toliko značajan da se Kraljevina Hrvatska i Slavonija pohvalila njime i na Tisućgodišnjoj zemaljskoj izložbi Kraljevine Ugarske u Budimpešti 1896. godine.

Nova Gradiška bila je među prvima u Slavoniji koja je izgradila gradsko kupalište, što joj je dalo značaj mjesta koje je pazilo na higijenu.¹⁴⁶

Od 1901. do 1905. godine održavani su različiti objekti kao što su zgrada više pučke učionice, zgrade kotarskog predstojnika, zgrade kotarske oblasti te stanova ravnatelja i učitelja, a u župskoj spomenici zabilježene su i dvije gradnje iz 1909. godine vezane za obnovu župnog dvora i gradnju objekta između župnog dvora i kotarskog suda.¹⁴⁷ Taj je objekt u vlasništvu župe te je u njemu dugi niz godina bio smješten Caritas (slika br. 20). Prostorni plan uređenja grada Nova Gradiška navodi tu zgradu kao jednu od onih koje imaju izrazitu ambijentalnu vrijednost, obzirom na stanje očuvanosti i stilsko-tipološke

¹⁴² Iva Salopek Bogavčić, *Novogradiški kotar 1886.—1914.*, doktorski rad, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016., str. 345

¹⁴³ Isto: 345.

¹⁴⁴ Isto: 347. : Obnovljeni su prozori i krov, postavljen je gromobran te su, u sklopu kasnijih radova, uređeni i oltari.

¹⁴⁵ Isto: 346.

¹⁴⁶ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 126.

¹⁴⁷ Iva Salopek Bogavčić, *Novogradiški kotar 1886.—1914.*, doktorski rad, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016., str. 351—352.

karakteristike. Godine 2019. obnovljeno je pročelje i interijer zgrade te je u njoj sada smještena Turistička zajednica Nove Gradiške.¹⁴⁸

Izvrstan primjer secesijske arhitekture Nove Gradiške je svakako zgrada Direkcije šuma izgrađena je 1915. godine po projektu Kaučić, Florschütz i Gyketa iz 1913. godine.¹⁴⁹ Ta je zgrada sačuvana do danas, a 2015. godine obnovljeno je njezino pročelje (slika br. 21).¹⁵⁰ Drugu ljekarnu u gradu (nakon one iz današnje ulice Karla Dienneša) otvorio je 1905. godine ljekarnik Feliks Gavranić. Prvu tiskaru u Novoj Gradiški osnovao je 1882. godine Đuro Kostinčer iz Zagreba, a onda ju je 1892. preuzeo novogradiški tipograf Mavro Bauer.¹⁵¹ U toj se tiskari tiskao i prvi list Nove Gradiške zvan "Gradišćanin".¹⁵² Zgrada Bauerove tiskare izgrađena je oko 1910. godine po projektu Rudolfa Lubynskog i ona je bila jedna od najvećih i najznačajnijih u tom dijelu Slavonije (slika br. 22).¹⁵³

U Prostornom planu uređenja grada Nova Gradiška predloženo je da se na listu kulturnih dobara lokalnog značaja uvrste i historicistička uglovnica i građanska katnica art-deco u Ulici Slavonskih graničara, historicistička katnica "Trgopromet" i historicistička prizemnica u Ulici Karla Dienneša, građanska katnica u Ulici Ljudevita Gaja, te stambena prizemnica i historicistička prizemnica u Frankopanskoj ulici. Na popisu predloženih građevina nalazi se i građanska katnica u Ulici Karla Dienneša u kojoj je smješten Centar za socijalnu skrb, a na kojoj je 2011. godine obnovljeno pročelje.¹⁵⁴

Također se navode građevine koje su izrazite i više ambijentalne vrijednosti, obzirom na stanje očuvanosti i stilsko-tipološke karakteristike, a to su: secesijska građevina u Strossmayerovoj ulici (već navedena zgrada Direkcije šuma), secesijska građanska katnica u Ulici Slavonskih graničara (zgrada Bauer u kojoj je bila tiskara), poslovna prizemnica na Trgu kralja Tomislava (već navedeni objekt poznat kao zgrada Caritasa u kojemu se danas nalazi

¹⁴⁸ Svakim danom središnji dio grada poprima novi izgled, <https://radiong.hr/svakim-danom-sredisnji-dio-grada-poprima-novi-izgled-ureduju-se-zgrade-katastra-i-caritasa-seli-turisticka-zajednica/> (posjećeno 31. svibnja 2020.)

¹⁴⁹ Vesna Kolić-Klikić, *Ulice Gradiške Nove*, katalog izložbe, Nova Gradiška: Gradski muzej Nova Gradiška, 2017., str. 43.

¹⁵⁰ Slavlje u Hrvatskim šumama, <http://www.novagra.hr/slavlje-u-hrvatskim-umama/> (posjećeno 31. svibnja 2020.)

¹⁵¹ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 201.

¹⁵² Ivan Balen, *Brodsko-posavska županija: povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice*, Vinkovci: Privlačica, 2004., str. 36

¹⁵³ Vesna Kolić-Klikić, *Ulice Gradiške Nove*, katalog izložbe, Nova Gradiška: Gradski muzej Nova Gradiška, 2017., str. 43.

¹⁵⁴ Novo lice zgrade Centra za socijalnu skrb, <http://www.novagra.hr/novo-lice-zgrade-centra-za-socijalnu-skrb-2/> (posjećeno 31. svibnja 2020.)

Turistička zajednica), barokno-klasicistička katnica u Ulici Ljudevita Gaja, historicistička uglovnica u Ulici Maksimilijana Benkovića, historicistička katnica u Ulici Slavonskih graničara, te secesijska katna uglovnica u Ulici Ljudevita Gaja, zgrada znana kao hotel "Paun", odnosno kuća Predojević-Paunović iz 1913. godine (slika br. 23).

Gotovo sve zidane kuće koje su bile sagrađene tijekom 18. i 19. stoljeća bile su dočekale početak 20. stoljeća i Nova Gradiška je u to vrijeme bila pitoreskno i šarmantno naselje kao što se može vidjeti na starim fotografijama.

5.2. REGULACIJSKA OSNOVA

Općinsko poglavarstvo Nove Gradiške poslalo je 1904. godine zamolbu za pomoć oko izrade regulacijske osnove koju je, za isnos od 200 forinti izradio inženjer Hermann.¹⁵⁵

Nažalost, danas ne postoji (ili barem još nije pronađena) ni cjelokupna regulacijska osnova Nove Gradiške, ni detaljni nacrti regulacije pojedinih dijelova mjesta, no poznato je da su u regulacijsku osnovu bile uključene sljedeće ulice: Zagrebačka, Osječka, Požeška, Filipovićeve, Preradovićeve, Kolodvorska, Šmidtova, Ljubibratićeve, Haulikova, Jakobsova, Potočna i Zrinjska.¹⁵⁶

5.3. RAZVITAK GOSPODARSTVA

Drugu polovicu 19. stoljeća i početak 20. stoljeća obilježio je snažniji gospodarski razvoj trgovine i veletrgovine, a bilo je otvoreno i nekoliko hotela, svratišta i gostionica.

Seoska domaćinstva su krajem 19. i početkom 20. stoljeća proizvodila veće količine povrća i voća pa su viškove nosili na prodaju na tjedni sajam koji se održavao svake subote. U današnjoj Dieneshevoj ulici prodavale su se žitarice, na sjevernoj strani središnjeg trga proizvode su nudili obrtnici (opančari, licitari, lončari, šeširdžije i sitničari), prodaja peradi

¹⁵⁵ Iva Salopek Bogavčić, *Novogradiški kotar 1886.—1914.*, doktorski rad, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016., str. 347.

¹⁵⁶ Isto: 347—348.

obavljala se na južnom dijelu trga (ispred zgrade današnje Gimnazije), a voće i povrće prodavalo se na istočnoj i zapadnoj strani trga.¹⁵⁷

Stočni i robni sajmovi na kojima se trgovalo rogatom marvom, konjima i svinjama održavani su na godišnjoj razini i to na prostoru današnjih Urija.¹⁵⁸

Iako su sajmovi bili glavno mjesto trgovine (posebice obrtnicima iz manjih mjesta), s vremenom su počeli gubiti na važnosti, kako zbog putujućih dražbi i rasprodaja, tako i zbog lakše dostupnosti proizvoda zbog razvoja željeznice.¹⁵⁹

Središnji trg još je 1905. godine služio kao sajmište, a za sajam su služile i Osječka, Požeška, Zagrebačka i Filipovićeve ulice te se u njima za vrijeme sajma znalo nakupiti između 500 i 800 kola.¹⁶⁰ Postojala je namjera da se sajam preseli na lokaciju Urije, no navedeni prostor je bio u suvlasništvu hrvatsko-ugarskog domobranstva te je nakon propalih pregovora i smještanju sajma na navedenu lokaciju ta ideja napuštena.¹⁶¹

5.4. MODERNIZACIJA GRADA

Jedan od načina modernizacije naselja na prijelazu stoljeća bilo je uvođenje telefonskih linija, a 1908. godine telefonske veze bile su već toliko uobičajene da je smanjenje cijena služilo kao marketinški trik za privlačenje novih korisnika.¹⁶²

Poštanska služba postojala je u Novoj Gradiški i za vrijeme Vojne krajine, ali je 1887. godine bila spojena s brzojavnom postajom te je onda postala državna institucija.¹⁶³

Na stupanj urbanizacije u mjestu svakako je utjecalo i asfaltiranje nogostupa te uvođenje električne rasvjete. Troškove asfaltiranja snosili su vlasnici kuća ispred kojih se izvodio nogostup do širine tri metra, a iznad toga trošak je bio na račun općine.¹⁶⁴ Budući da

¹⁵⁷ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 111.

¹⁵⁸ Isto: 112.

¹⁵⁹ Iva Salopek Bogavčić, *Novogradiški kotar 1886.—1914.*, doktorski rad, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016., str. 205—206.

¹⁶⁰ Isto: 348.

¹⁶¹ Isto: 348.

¹⁶² Isto: 349. : Prema Statističkom godišnjaku, postoji informacija da Cernik i Nova Gradiška imaju telefon od 1904. godine.

¹⁶³ Isto: 89.

¹⁶⁴ Iva Salopek Bogavčić, *Novogradiški kotar 1886.—1914.*, doktorski rad, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016., str. 350.

su blato i prašina u mjestu bili svakodnevnica, asfaltiranje je bilo veoma značajno za samo uređenje, no neki stanovnici su to doživljavali kao nepotreban trošak.

Plinska rasvjeta postojala je u Novoj Gradiški od 2. prosinca 1908. godine, a već se 1912. godine krenulo sa izgradnjom električne mreže, električne centrale i cementnih stupova dalekovoda.¹⁶⁵ Općina Nova Gradiška objasnila je prednosti javne rasvjete poput: olakšavanja prometa ljudi, podizanja prometa i trgovine mjesta, povećanja sigurnosti, poljepšanja mjesta te važnosti koju je imala sigurna upotreba struje u kućanstvima i industriji.¹⁶⁶ Većina stanovnika Nove Gradiške ipak je dobro prihvatila procese modernizacije i doživjela ih kao sredstvo olakšanja života kojim su dotadašnje dnevne šetnje parkom zamijenjene večernjim šetnjama ispred zgrada kotarskog suda i općine, što su neki koristili u svrhu prezentiranja moderne odjeće.¹⁶⁷

Gradnja željeznice u smjeru Sunja-Nova Gradiška započela je 30. kolovoza 1886., a poduzetnici su bili Neuschloss i Freund iz Budimpešte. Prva lokomotiva stigla je u Novu Gradišku 20. kolovoza 1887. godine u 10 sati iz smjera Jasenovca. Određen dio stanovnika Nove Gradiške još je jednom pokazao svoje negodovanje prema modernom tako što su prugu često uništavali.¹⁶⁸

Novogradiško područje često je zbog blizine Save bilo poplavljano pa je iznimno važna bila izgradnja željezničke pruge Novska-Brod 1889. godine. U planu je bila i izgradnja pruge u smjeru Požega-Nova Gradiška-Bosanska Gradiška-Banja Luka, no ona nikad nije ostvarena.¹⁶⁹

Željeznica je u vrijeme nastanka prvenstveno služila za izvoz drvene građe, rude i ostalih sirovina, a kasnije ih je zamijenila stoka. Izvoz stoke doživio je vrhunac oko 1910. godine kada se iz novogradiškoga kotara u vrijeme sajмова znalo izvoziti između 30 i 40 vagona stoke.¹⁷⁰

Formiranjem željezničke mreže stvoreni su razni preduvjeti za razvoj drugih modernizacijskih tekovina, kao što su gospodarska produktivnost, tehnološki napredak i veća

¹⁶⁵ Isto: 352.

¹⁶⁶ Isto: 352.

¹⁶⁷ Isto: 355.

¹⁶⁸ Isto: 359.

¹⁶⁹ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 120. Ova je pruga trebala biti važna radi opskrbe Slavonije kvalitetnim ugljenom iz okolice Banja Luke, te u obrnutom smjeru radi odvoza žita u pasivne krajeve.

¹⁷⁰ Iva Salopek Bogavčić, *Novogradiški kotar 1886.—1914.*, doktorski rad, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016., str. 361.

mobilnost ljudi i ideja.¹⁷¹ U izgradnju cesta ulagano je daleko manje budući da su osnovne ceste postojale još iz ranijih perioda. Željeznička pruga išla je kroz novogradiški kotar paralelno sa starom krajiškom cestom, a na razvoj sela u kotaru posebice je utjecala gradnja trase željeznice Sunja-Nova Gradiška. Manja sela nadovezivala su se jedna na drugo uz graničarsku cestu i svako je veće mjesto imalo svoju željezničku stanicu. Taj fenomen povezivanja, odnosno nizanja naselja, naziva se još i "ušoravanje" i puno je češći u Slavoniji nego u drugim dijelovima Hrvatske.¹⁷²

Društvo za poljepšavanje grada u novogradiškom kotaru postojalo je samo u Novoj Gradiški.¹⁷³

¹⁷¹ Isto: 365.

¹⁷² Isto: 366.

¹⁷³ Isto: 349. : Društva za poljepšavanje grada bila su udruženja koja su djelovala mimo službenih gradskih akcija tako što su prikupljala novac donacijama, humanitarnim priredbama i na slične načine. Cilj je društva bio sakupiti sredstva za uređenje grada, nasada i parkova, nivelaciju linija objekata, pokretanje nekih inicijativa itd.

6. RAZVOJ NOVE GRADIŠKE U PRVOJ POLOVICI 20. STOLJEĆA

6.1. GOSPODARSKI RAZVOJ

Trgovina, obrt i industrija bili su pred Prvi svjetski rat dobro strukturirani i mnogo bogatiji nego kasnije. Iako rat nije neposredno prošao Novom Gradiškom, ipak je ostavio snažnog traga. Došlo je do paljenja i pljačkanja židovskih i srpskih trgovina i imanja, što je gospodarstvu Nove Gradiške nanijelo golemu štetu. Tek se nakon 19. studenog 1918. godine ponovno počinju održavati tjedni sajmovi, no trebalo je proći duo vremena dok se nije povratilo povjerenje u ljude i rad.¹⁷⁴

U međuratnom razdoblju u Novoj Gradiški je bilo raznih obrtnika koji su se uglavnom školovali na drugim mjestima, što ukazuje na živu demografsku izmjenu na ovom području.¹⁷⁵ U vremenu između dva svjetska rata najviše se na sajmovima trgovalo konjima, a poesbno su ih kupovali trgovci iz Dalmacije, Zagreba i Italije.¹⁷⁶ Neki od značajnih novogradiških trgovaca u to vrijeme bili su Živko Marković koji se obogatio na prodaji monopolskih proizvoda (duhana, šibica i soli), Emanuel Vakler koji je imao veliku trgovinu željezne robe, braća Neuman koja su trgovala žitom i Ivan Leitner koji je imao trgovinu brašna.¹⁷⁷ Važno je spomenuti i stolarsku i mlinarsku radnju Matije Kruljca, osnovanu 1912. godine, iz koje se kasnije razvila najveća novogradiška tvornica "Kruljac i sinovi" koja se specijalizirala za proizvodnju pokućstva, ljesova i stolarije. Prvotno se nalazila u Strossmayerovoj ulici, a nova se počela graditi na Urijama 18. ožujka 1929. godine.¹⁷⁸ Tvornica je poslovala i za vrijeme Drugog svjetskog rata.¹⁷⁹ Danas više ne postoji, no na Urijama je sačuvano nekoliko zgrada ove značajne tvornice namještaja.

¹⁷⁴ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 128.

¹⁷⁵ Isto: 126. Na početku međuratnog razdoblja Nova Gradiška imala je čak tri licitara, tri kolara, četiri bačvara, tri tapetara, dva užara, dva knjigoveznika, tri soboslikara, dva pećara, jednog sitara, jednog fotografa, dva dimnjačara, jednog bičara i brojne druge obrtnike za danas već zaboravljene obrte.

¹⁷⁶ Vesna Kolić-Klikić, *Ulice Gradiške Nove*, katalog izložbe, Nova Gradiška: Gradski muzej Nova Gradiška, 2017., str. 41.

¹⁷⁷ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 122.

¹⁷⁸ Vesna Kolić-Klikić, *Ulice Gradiške Nove*, katalog izložbe, Nova Gradiška: Gradski muzej Nova Gradiška, 2017., str. 46.

¹⁷⁹ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 124.

Dana 1. prosinca 1930. godine usvojen je zaključak općinskog vijeća o pretvaranju Nove Gradiške u grad i to je razvoju mjesta dalo izvanredan polet, usprkos dubokoj gospodarskoj krizi u zemlji u to vrijeme.¹⁸⁰

6.2. IZGRADNJE I RUŠENJA

Nova Gradiška tijekom prvih desetljeća 20. stoljeća zbog sve snažnije izgradnje počinje mijenjati izgled. Arhitektura izgrađena u tradicijskoj maniri sve više iščezava, a danas se u gradu ne može naći nijedna stara tipična seoska kuća, a o postojanju tradicijske arhitekture svjedoče samo stare fotografije i sjećanja Gradišćana.¹⁸¹ Prvotno građene zidane kuće za pokrivanje krovišta rabile su šindru, no radi čestih požara stanovnici su bili počeli svoje kuće pokrivati crijepom, a posljednja šindrom pokrivena kuća koja se nalazila u današnjoj ulici Slavonskih graničara srušena je 1928. godine.¹⁸²

Razdoblje uništavanja i devastacije mjesta počelo je 28. listopada 1918. godine kada ratni dezerteri i siromašni seljaci nahrupili u Novu Gradišku, opljačkali i zapalili brojne trgovine i obrtničke radnje (slika br. 24). U idućih nekoliko dana, do temelja je izgorjelo 17 kuća, a kuće koje nakon razaranja nije bilo moguće obnoviti bile su porušene.¹⁸³

Godine 1924. izgrađen je prvi Dom narodnog zdravlja ispred stare bolnice, a već 1927. godine podignuta je u neposrednoj blizini i zgrada prve školske poliklinike u Novoj Gradiški. Ubrzo se javila i potreba za proširenjem stare bolničke zgrade, a dogradnja je završena 1932. godine, čime je dobiveno još osam bolesničkih soba, novi odvojeni operativni trakt, nova kuhinja i praonica.¹⁸⁴

Ideja o izgradnji sanatorija za liječenje tuberkuloze u okolini Nove Gradiške postojala je još od početka 20. stoljeća, a ponovno je oživjela po završetku Prvog svjetskog rata (slika br. 25). U jednome od pisama Andrije Štampara doktoru Mladenoviću piše: "Dragi moj direktore, danas sam izdao sva potrebna naređenja glede podizanja sanatorija na Šumetlici. Izabrao sam vanredno lijep tip paviljona. U svemu će biti tri paviljona sa ukupno 80 kreveta.

¹⁸⁰ Isto: 133.

¹⁸¹ Isto: 110.

¹⁸² Isto: 110.

¹⁸³ Julije Jančula, *Povijest Cernika i cernička samostanska kronika*, Požega: J. Jančula, 1980., str. 282.

¹⁸⁴ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 177.

Radovi oko podizanja temelja početi će u najkraćem vremenu. Molim vas da za sve troškove rezervirate prema našem sporazumu od vaše gotovine jedno 120 000 dinara."¹⁸⁵ Prvi ravnatelj sanatorija bio je dr. Petar Dojčanski, čijom je inicijativom kasnije podignuta i dugačka drvena natkrivena baraka koja je služila malim pacijentima za ležanje na svježem zraku, a na njezinom je mjestu 1939. godine izgrađena dvokatna zidana zgrada u kojoj su se liječila djeca željezničara.¹⁸⁶ Nakon Drugog svjetskog rata, dolazi do renovacije i modernizacije oštećenog sanatorija koji mijenja ime u "Dječja bolnica za tuberkulozu pluća Šumetlica".

Dana 18. svibnja 1931. godine počeo se u današnjoj Relkovićevoj ulici graditi samostan. Zgradu samostana projektirao je inženjer Ivan Senka, a danas je u njoj smješten Dom zdravlja (slika br. 26).¹⁸⁷

U pogledu kulturnog života grada, važno je bilo pitanje izgradnje "Hrvatskog doma". Godine 1925. osnovan je bio odbor za gradnju "Hrvatskog doma" kojeg su predvodili Alojs Matoković i Karlo Dieneš. Svečano otvorenje manje pozornice "Hrvatskog doma" bilo je 12. rujna 1926. godine u današnjoj Gundulićevoj ulici, gdje se danas nalazi Gradska tržnica.¹⁸⁸ Aleksandar Freudenreich napravio je projekt za pozornicu, a projektirao je i zgradu samog "Hrvatskog doma", no ta zgrada nažalost nikad nije izgrađena.¹⁸⁹

Važno je spomenuti da je Nova Gradiška imala i kino "Urania" već prije Prvog svjetskog rata koje je bilo u vlasništvu obitelji Stančić.¹⁹⁰

U razdoblju između dva svjetska rata dolazi i do razvoja turizma, a u tom su smislu značajni gradski hoteli i gostionice. Poseban poticaj razvoju turizma dala je i 1932. godine izgradnja hotela "Šumetlica" sa 70 ležajeva. U blizini hotela bilo je napravljeno umjetno jezero, a u okolnom prostoru bile su i daske za spuštanje, kuglana, vodoskoci, ljujačke za djecu i vodopadi.¹⁹¹ Hotel "Šumetlica" bio je jedan od najsuvremenijih u kontinentalnoj Hrvatskoj, imao je vodu i struju, a uz njega je 1935. godine ootvoren i mali zoološki vrt.¹⁹²

¹⁸⁵ Isto: 181.

¹⁸⁶ Isto: 182.

¹⁸⁷ Vesna Kolić-Klikić, *Ulice Gradiške Nove*, katalog izložbe, Nova Gradiška: Gradski muzej Nova Gradiška, 2017., str. 50.

¹⁸⁸ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 195. Na tom su mjestu bile manja zgrada i natkrivena pozornica.

¹⁸⁹ Vesna Kolić-Klikić, *Ulice Gradiške Nove*, katalog izložbe, Nova Gradiška: Gradski muzej Nova Gradiška, 2017., str. 50.

¹⁹⁰ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 122.

¹⁹¹ Isto: 197.

¹⁹² Isto: 197.

Prikupljanje priloga za izgradnju sinagoge u Novoj Gradiški počelo je još 1905. godine, a formalna odluka o gradnji donesena je 1909. godine.¹⁹³ Zbog raznih nesuglasica i izbijanja Prvog svjetskog rata, izgradnja je odgođena, a ponovno prikupljanje sredstava pokreće se 1920. godine. Kamen temeljac položen je 26. lipnja 1923. godine, a sinagoga je konačno bila posvećena 25. rujna 1925. godine (slika br. 27).¹⁹⁴ Dugo su trajali pregovori s gradskim vlastima oko lokacije sinagoge, no konačno je bila izgrađena u ulici koja vodi od današnjeg Trga kralja Tomislava do željezničkog kolodvora (današnja Stepinčeva ulica). Na parceli je bila smještena kao slobodnostojeća građevina, povučena od regulacijske linije; prema ulici je bila izvedena ograda, a oko zgrade je bilo prostrano dvorište.¹⁹⁵ Karač opisuje arhitekturu novogradiške sinagoge kao konzervativnu i ne osobito inventivnu.¹⁹⁶ Građevinu karakteriziraju dorsko-toskanski pilastri, veliki središnji portal flankiran bočnim ulazima na glavnom pročelju i visoki polukružno zaključeni prozori na bočnim pročeljima, iznad kojih su kružni i ovalni okulusi galerija. Samo 16 godina nakon izgradnje, sinagoga je srušena 1941. godine.¹⁹⁷

Za vrijeme Drugog svjetskog rata, uništena je crkva sv. Trojice iz 19. stoljeća koja se nalazila na središnjem trgu.¹⁹⁸

¹⁹³ Zlatko Karač, »Bilješke o novogradiškoj sinagogi«, u: *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Nova Gradiška* 10 (2009.), str. 132.

¹⁹⁴ Isto: 132.

¹⁹⁵ Isto: 133.

¹⁹⁶ Isto: 133.

¹⁹⁷ Isto: 128.

¹⁹⁸ Filip Škiljan, »Graditeljska baština zapadne Slavonije nestala u 19. i 20. stoljeću«, u: *Scrinia slavonica* 9 (2009.), str. 207.

7. NOVA GRADIŠKA U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

7.1. IDEJNA STUDIJA GENERALNOG URBANISTIČKOG PLANA IZ 1954. GODINE

Urbanistički institut Hrvatske je početkom 1954. godine izradio Idejnu studiju generalnog urbanističkog plana za Novu Gradišku i bio je to jedan od prvih urbanističkih dokumenata u tadašnjoj Hrvatskoj. U izradi studije sudjelovali su najjemenitiji stručnjaci, urbanisti, geografi, gospodarstvenici i konzervatori toga vremena, a bogatstvo prikupljenih podataka govori o dosegutom stupnju razvoja ovog područja u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata.¹⁹⁹

Iz studije je vidljivo da je 1953. godine najveći postotak stanovništva bio zaposlen u grupi industrije, a jedna od najrazvijenijih grana industrije bila je upravo drvna industrija.²⁰⁰ Podatak iz 1954. godine pokazuje da je u šest najznačajnijih poduzeća bilo zaposleno 1281 radnik, od čega je njih 40% bilo iz Nove Gradiške, a 38% iz Cernika.²⁰¹ Utvrđeno je i da je u grad svakodnevno dolazilo 2200 ljudi (zbog posla, škole i sličnih razloga), a posebno je vidljiva povezanost Cernika s Novom Gradiškom. U drvenoj industriji je od 721 zaposlenih, njih 445 bilo iz Cernika.²⁰² Kroz studiju je temeljito razmatrano stanje gospodarstva u Novoj Gradiški i uočeno je da trgovinu i ugostiteljstvo karakterizira neprikladan prostorni smještaj u gradskom tkivu te je izražena potreba za izgradnjom robne kuće, gradske tržnice i novog hotela većeg kapaciteta.²⁰³ Predloženo je i da se riješi problem lokacije određenih industrijskih pogona u središtu grada.²⁰⁴

Kino dvorana je sa svojih 600 sjedala 1953. godine imala 161 625 posjetitelja.²⁰⁵ U studiji se ipak govori o tome da treba razmišljati o još jednom ili dva nova kina. Za zgradu kazališta bila je predviđena samo adaptacija, a promišljalo se i o izgradnji multifunkcionalne dvorane.²⁰⁶ Muzejska djelatnost u to je vrijeme bila tek u svojim začecima. Opća zbirka

¹⁹⁹ Miroslav Prpić, »Kakav je naš grad bio pred 60 godina i kakav je trebao biti u idućih 30 godina«, u: *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Nova Gradiška* 13 (2012.), str. 108.

²⁰⁰ Isto: 110. U grupi poljoprivrede bilo je zaposleno 10,67% stanovnika, u grupi zanatstva 13,63% stanovnika, a u grupi industrije 38,72% stanovnika.

²⁰¹ Isto: 111.

²⁰² Isto: 113.

²⁰³ Isto: 116.

²⁰⁴ Isto: 116. Prvenstveno se misli na tvornicu kože i prehrambenu industriju "Nektar".

²⁰⁵ Isto: 111.

²⁰⁶ Isto: 115.

nalazila se u prostoru bivše ljekarne Dienneš, a ratna u zgradi starog suda, pa je u studiji predloženo da se obje zbirke smjeste u jedan cjeloviti prostor.²⁰⁷

U gradu su u to vrijeme radile dvije stručne škole, Gimnazija i Osmogodišnja škola te su izrađivači studije uočili potrebu za povećanjem broja osmogodišnjih škole i proširenjem školskog prostora.²⁰⁸ Planirana je izgradnja dviju osmogodišnjih škola, nove gimnazije, industrijske škole s internatom i povezivanja glazbene škole s nekom od institucija iz područja kulture.²⁰⁹

Kroz studiju je konstatirana i urgentnost rješavanja vodovoda i kanalizacije.²¹⁰ Kupaonicu je imalo tek nešto više od 13% stanova, a vodovodom je raspolagalo svega 95 stanova, odnosno njih 5,57%.²¹¹ Budući da grad nije u ovo vrijeme imao ni javnu vodovodnu ni javnu kanalizacijsku mrežu, stanje je bilo uistinu zabrinjavajuće. Opskrba vodom bila je bazirana na individualnim bunarima uz svaku građevinu, a odvodnja na raspoređenim septičkim jamama.²¹²

Izrađivači studije smatrali su da dva novogradiška groblja zbog skučenosti ne mogu zadovoljiti potrebe grada te su predložili stvaranje novog Centralnog groblja, a da postojeća s vremenom postanu parkovi.²¹³ Poseban je naglasak na tome da je potrebna briga o očuvanju postojećih i formiranju novih zelenih površina i parkova.

U sjevernom dijelu grada planirala se intenzivna stambena gradnja, a autori studije posebno su naglasili da grad (osim industrije) ne bi smio ići u širenje južno od željezničke pruge.²¹⁴ Kolektivna stambena izgradnja bila je planirana na Urijama, u sadašnjem naselju Zlata, južno od Ljubibratićeve i Psunjske ulice, u bloku između ulica Gajeve, Preradovićeve, Zrinskih i potoka na istoku, te u bloku istočno od potoka i južno od ulice Zrinskih do Tesline.²¹⁵ Rezervirane površine za eventualnu individualnu stambenu izgradnju u budućnosti bile su na jugoistočnim obroncima Slavče i obroncima sjeveroistočno od Gupčeve ulice i Male, a zona za širenje industrije predviđena je južno od Željezničke i zapadno od

²⁰⁷ Isto: 115.

²⁰⁸ Isto: 112.

²⁰⁹ Isto: 115—116.

²¹⁰ Isto: 112.

²¹¹ Isto: 114.

²¹² Isto: 117.

²¹³ Isto: 118.

²¹⁴ Isto: 118.

²¹⁵ Isto: 121.

Zvonimirove ulice.²¹⁶ U sjeveroistočnom dijelu uz željezničku prugu trebala je biti spalionica otpada, a ostali dio uz prugu bio je namijenjen zoni industrije, zaštitnim zelenim pojasima, parku na mjestu sadašnjeg Centralnog groblja (novo Centralno groblje bilo je predviđeno na obroncima sjeverno od Mažuranićeve, između Gupčeve i Voćarske ulice) i zoni komunalnih servisa.²¹⁷

7.2. IZGRADNJE I DEVASTIRANJE BAŠTINE

U socijalističkoj Jugoslaviji, uz snažnu industrijalizaciju, novogradiški kraj bilježi gospodarski napredak i razvitak industrije, osobito drvne i metalne (Sekulić, TANG), tekstilne (Zlata, Yukon) i elektroničke (Elting). Na glavnom gradskom trgu vršene su intervencije i krajem 19. te tijekom prve polovice 20. stoljeća, no ipak se vodilo računa o vrijednosti povijesne jezgre i urbane cjeline, a bitnije promjene u strukturi grada nastaju tek poslije Drugog svjetskog rata.²¹⁸

Izgradnji nove zgrade za Prvu osmogodišnju školu pristupa se 1950-ih godina. Prva faza izgradnje završena je 1961., druga 1967., a treća tek 1976. godine.²¹⁹ Druga osmogodišnja škola još je 1963. godine radila u četiri zgrade na raznim lokacijama u gradu, a tek je 28. kolovoza 1969. godine svečano otvorena nova školska zgrada, no bez opreme.

Godine 1940. pokrenuto je pitanje izgradnje nove zgrade gimnazije, a bilo je odlučeno da će se ona izgraditi na Urijama. Nova zgrada bila je previđena za tisuću učenika i trebala je imati veliku sportsku dvoranu, vrt za izvođenje eksperimentalnog dijela botanike i laboratorije, no Drugi svjetski rat spriječio je njezinu izgradnju. Rat je velikog traga ostavio i na zgradi novogradiške gimnazije, koja je od 1942. godine korištena za vojne potrebe.²²⁰

Po završetku Drugog svjetskog rata donosi se i odluka o izgradnju novih zidanih bolničkih zgrada. Prva zgrada nove bolnice bila je dovršena 1956. godine, a 1966. godine

²¹⁶ Isto: 122.

²¹⁷ Isto: 122.

²¹⁸ Miroslav Prpić, »Trg kralja Tomislava u Novoj Gradiški«, u: *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Nova Gradiška* 5 (2005.), str. 62.

²¹⁹ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 143.

²²⁰ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 148. U ljetopisu novogradiške gimnazije zapisano je: "Gimnazijska zgrada u ratu je prilično oštećena. Podovi su pregorjeli jer su vojnici ložili vatru u učionicama. Kabineti i zbirke su uništeni, neki potpuno neki djelomično..."

otvoren je novoizgrađeni dječji odjel u nastavku zgrade nove bolnice. U to su vrijeme počela i formiranja novih specijalističkih odjela.²²¹ U dvorištu Doma zdravlja podigla se 1969. godine montažna zgrada u kojoj je isprva bila smještena epidemiološka služba (kasnije laboratorij pa služba medicine rada), a od 1966. do 1970. godine adaptirao se prvi kat Doma zdravlja i tamo su potom bile smještene tri ordinacije opće medicine i previjalište.²²² Već ranih 70-ih javila se potreba za proširenjem bolničkog prostora pa je 1978. godine položen kamen temeljac. Izgradnja nove bolnice trajala je četiri godine, a svečano je otvorena 23. travnja 1982. godine.²²³

Već je ranije bilo rečeno da je muzejska djelatnost u Novoj Gradiški 1950-ih godina bila tek u svojim začecima. Dana 18. listopada 1952. godine osnovana je muzejska zbirka čiju je osnovu činila poklonjena zbirka obitelji Špišić iz Nove Gradiške.²²⁴ Zbirka je prvo bila smještena u nekadašnjoj ljekarni Karla Dienesha, da bi 1. listopada 1954. godine bila prenijeta u prostorije stare zgrade Kotarskog suda gdje je bila pod nadzorom kustosa Stjepana Marakovića sve do njegove smrti 1955. godine.²²⁵ Godine 1963. Narodni odbor angažirao je Antuna Bauera da izradi koncepciju novog muzeja u prizemlju cerničkog dvorca i taj je muzej djelovao do svog zatvaranja 1965. godine, kada su se eksponati pohranili na tavan dvorca.²²⁶ Konačno je 22. prosinca 1981. godine otvoren Zavičajni muzej Nove Gradiške u prostorijama barokne zgrade na zapadnoj strani središnjeg trga.²²⁷

Uklanjanje povijesnih građevina u Novoj Gradiški počelo je još 6. lipnja 1953. godine kada se počela rušiti erarska štala u Gundulićevoj ulici, da bi se 16. lipnja iste godine srušio i Lobin hotel i pivovara, a na istom tom mjestu već je 1953. godine počela gradnja današnje osnovne škole Ljudevita Gaja.²²⁸ Razdoblje socijalističke politike karakterizirala je ideja da je sve staro istovremeno i zaostalo i da se treba mijenjati. Tako je došlo i do produžetka današnje Relkovićeve ulice i njezinog spajanja s današnjom ulicom Slavonskih graničara, a zbog toga je 1960-ih godina sagrađena i nova zgrada pošte, a uz nju 1967. godine i stambeno-poslovna trokatna uglovnica. Nakon toga su porušene sve prizemnice na istočnoj strani trga, a ostala je

²²¹ Isto: 179. Od kraja Drugog svjetskog rata pa sve do 80-ih godina u kompleksu stare i nove bolnice formirano je devet specijalističkih odjela, jedna ambulanta, tri kabineta i dva laboratorija, a dograđena je i jedna prizemna zgrada za dječji odjel.

²²² Isto: 180.

²²³ Isto: 181.

²²⁴ Isto: 202. Bila je to zbirka starog oružja, numizmata i arheoloških predmeta.

²²⁵ Isto: 202.

²²⁶ Isto: 202.

²²⁷ Isto: 203.

²²⁸ Vesna Kolić-Klikić, *Ulice Gradiške Nove*, katalog izložbe, Nova Gradiška: Gradski muzej Nova Gradiška, 2017., str. 54.

stajati tek katna uglovnica koja je nekad bila u vlasništvu Šandora Fusara (slika br. 28). U njoj su se kroz godine nalazili razni obrti²²⁹, no i ona je konačno srušena oko 1978. godine jer je "smetala" novoizgrađenoj zgradi Zagrebačke banke (slika br. 29).²³⁰

Na mjestu porušene pravoslavne crkve sv. Trojice počela se 1958. godine graditi trokatna općinska zgrada (slika br. 30). Uz nju se nalazila i dobro očuvana barokna uglovnica iz druge polovice 18. stoljeća na sjevernom dijelu trga koja je srušena je u travnju 1965. godine, a peterokatnica koja je njezinim rušenjem pripala trgu smatra se primjerom nefunkcionalne i krajnje nekvalitetne arhitekture (slike br. 31, 32 i 33).²³¹ Godine 1970. srušene su i dvije kuće izgrađene 1791. godine na zapadnom dijelu trga uz crkvu sv. Terezije, kako bi se 1971. godine na njihovom mjestu mogla graditi robna kuća.²³² Najvrjednija barokna građevina u Novoj Gradiški, crkva sv. Terezije, u ovom je razdoblju bila potpuno zanemarena, a to se posebno ogleda u neprikladnom smještaju zgrade robne kuće u njezinoj neposrednoj blizini kojim se namjerno htjelo umanjiti vrijednost crkve (slika br. 34).

U duhu socijalističke politike izgrađeno je i radničko stambeno naselje Urije koje se do 1991. godine nazivalo Lenjinovim naseljem.²³³

Godine 1982. u središtu grada bila je podignuta velika pravoslavna crkva, no bila je uništena početkom Domovinskog rata.²³⁴

Urbanistički razvoj Nove Gradiške u vrijeme socijalizma obilježilo je nerazumno devastiranje kulturnog arhitektonskog nasljeđa i građevinske baštine, što je posebno očito u staroj gradskoj jezgri.²³⁵

²²⁹ Isto: 54. Dućan kitničarke Zore Sax, pekara Trkulja, fotograf Vitković, frizerski salon Maja, brijachnica, krojač Zathej i slastičarnica Mirjana.

²³⁰ Isto: 54.

²³¹ Miroslav Prpić, »Trg kralja Tomislava u Novoj Gradiški«, u: *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Nova Gradiška* 5 (2005.), str. 62—63.

²³² Vesna Kolić-Klikić, *Ulice Gradiške Nove*, katalog izložbe, Nova Gradiška: Gradski muzej Nova Gradiška, 2017., str. 56. U manjoj je Mavro Bauer imao knjižaru i tiskaru, a između dva svjetska rata u njoj se nalazila trgovina.

²³³ Isto: 50.

²³⁴ Filip Škiljan, »Graditeljska baština zapadne Slavonije nestala u 19. i 20. stoljeću«, u: *Scrinia slavonica* 9 (2009.), str. 207.

²³⁵ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 213.

7.3. URBANISTIČKI PLAN "CENTAR"

Sedamdesetih godina javio se otpor praksi rušenja i uništavanja i pojavili su se kvalificirani i visokoobrazovani stručnjaci koji su htjeli pokušati spasiti ono što je moguće spasiti. Provedbeni urbanistički plan "Centar" iz 1970. godine jedan je od prvih značajnijih pokušaja analize zatečenog stanja, no ni nakon usvajanja plana nije bilo moguće spriječiti incidente kao što su izgradnja zgrade Zagrebačke banke i robne kuće.²³⁶

Angažirani su bili stručnjaci povijesti arhitekture i konzervatori kao što su Anđela Horvat, Greta Jurišić, Andre Mohorović i predstavnici regionalnog Zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Osijeka i svi su se složili da treba očuvati integritet jedinstvenog kasnobaroknog prostora. Nažalost, ipak je bila izgrađena zgrada Zagrebačke banke koja svojim gabaritima odudara od prihvaćenih smjernica za sanaciju trga i koja je prostorne odnose na trgu učinila još nekoherentnijima nego što su bili prije.²³⁷ Sličan je slučaj bio s izgradnjom robne kuće na sjeverozapadu trga koja ne respektira kvalitetu barokne arhitekture crkve sv. Terezije.

Godine 1977. počelo se s izradom urbanističkog plana "Centar I." Tada je sugerirano izrađivaču plana da detaljnije obradi veze glavne ulice kao i glavnog trga na novi (pješački) trg istočno od gradskog parka, a traženo je i da se provede i obnova gabarita na istočnoj strani trga i da se slobodna lokacija na jugoistoku označi markicom za izgradnju nove građevine čime će u potpunosti biti vraćeno prvotno stanje.²³⁸

²³⁶ Miroslav Prpić, »Trg kralja Tomislava u Novoj Gradiški«, u: *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Nova Gradiška* 5 (2005.), str. 64.

²³⁷ Isto: 65.

²³⁸ Isto: 65.

8. URBANISTIČKI RAZVOJ NOVE GRADIŠKE OD 90-IH GODINA 20. STOLJEĆA DO DANAS

Dan 15. kolovoza 1991. godine smatra se danom kada je počela srpska agresija na novogradišku općinu.²³⁹ Tijekom rata je u novogradiškim postrojbama poginulo 156 boraca, a razarani su sakralni, društveni, gospodarski i civilni objekti u gradu. U ratu su teško stradali i brojni gospodarski objekti novogradiških poduzeća u kojima je prekinuta proizvodnja, a razoreni su i uštećeni brojni domovi Novogradišćana.²⁴⁰ Uništene crkve u novogradiškoj općini pripadaju periodu kasnog baroka, a zajedno s njima uništen je bio i crkveni inventar, župni arhivi i ostali pokretni spomenici kulture.²⁴¹ Na popisu teško oštećenih i srušenih sakralnih spomenika kulture, Žugaj navodi župnu crkvu Bezgreškog začeca Blažene Djevice Marije i zapisuje da je na njoj oštećeno krovije na više mjesta, kao i zvonik, vitražni prozori i pročelje. Crkva je bila gađana dalekometnom artiljerijom, a pet direktnih pogodaka nanijelo je veliku materijalnu štetu na krovnoj konstrukciji i fasadi objekta.²⁴² Crkva sv. Terezije također je pretrpjela štetu i na njoj je bio oštećen krov i vanjski zid.

Stanovnici su tijekom rata i pod prijetnjom granata uporno osposobljavali i popravljali telefonske veze, električne vodove, gospodarske objekte, domove i gradske ulice.²⁴³ U lipnju 1990. godine osnovan je Inicijativni odbor za obnovu zgrade gimnazije, no radove započete u srpnju 1991. godine prekinuo je rat. Po završetku rata nastavili su se radovi na obnovi fasade i zgradi je vraćen nekadašnji sjaj.

Od 1993. do 1997. godine u obnovu je bilo uloženo 145 milijuna kuna.²⁴⁴ Do 2001. godine u planu je bilo dovršiti započete radove sustava vodoopskrbe i odvodnje i opskrbe plinom, uređenje ulica, gradnja zgrade pravosuđa, suvremene gradske tržnice, još 60 stanova za stradalnike Domovinskog rata i dovršetak obnove sakralnih objekata.²⁴⁵

²³⁹ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 27.

²⁴⁰ Isto: 30.

²⁴¹ Vjekoslav Žugaj, *Nova Gradiška*, Nova Gradiška: Novogradiški glasnik, 1992., str. 44.

²⁴² Isto: 47.

²⁴³ *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, (ur.) Dragica Vidmar, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998., str. 30.

²⁴⁴ Isto: 35. Obnovljena je i uređena većina stambenih, društvenih i poslovnih objekata stradalih u ratu, grad je dobio pitku vodu, u završnoj je fazi bila izgradnja kanalizacije i sustava za opskrbu plinom, temeljito je rekonstruirana Vinogradska ulica, izgrađene su odviše stambene zgrade za stradalnike Domovinskog rata, sportska dvorana itd.

²⁴⁵ Isto: 35.

Krajem 90-ih godina dolazi do značajnog pomaka po pitanju gradskog trga. Došlo je do konzenzusa da gradski park treba rekonstruirati, a autor projekta bio je ing. Dragutin Kiš koji je izradio iznimno kvalitetan projekt koji dozvoljava etapnu realizaciju.²⁴⁶ Prostorni plan uređenja grada Nova Gradiška iz 2018. godine predlaže da se prostor gradskog parka na Trgu kralja Tomislava zaštiti u kategoriji spomenika parkovne arhitekture.

U rujnu 2007. godine srušena je novogradiška tvornica "Nektar" za koju autorica kataloga izložbe *Ulice Gradiške Nove* smatra da se trebala svrstati u povijesne građevine industrijske baštine koje bi valjalo čuvati.²⁴⁷ Zgrade nekadašnje tvornice "Krujak i sinovi" jedne su od posljednjih povijesnih građevina industrijske baštine u gradu i bilo bi ih važno obnoviti i sačuvati.

U kolovozu 2019. godine započela je izgradnja Tehnološkog inkubatora Nova Gradiška u Industrijskom centru Nova Gradiška na samom jugu grada uz autocestu koji će se prostirati na 5000 m², a poduzetnicima će nuditi inkubaciju u ukupno 50 proizvodnih i uredskih prostora za najam po povlaštenim cijenama.²⁴⁸ Projekt se trenutno nalazi u završnoj fazi vanjskih i unutarnjih građevinskih radova i od velikog je značaja za poticanje razvoja gospodarstva u Novoj Gradiški (slika br. 35).

Danas je osnovno pitanje kako spriječiti daljnje štete i optimalno sanirati nastale pogreške. Nužno je sačuvati gabarite građevina, u detaljni plan ukomponirati projekt rekonstrukcije gradskog perivoja ing. Kiša, redizajnirati pročelje robne kuće, a promet u mirovanju izmjestiti iz zapadnog i istočnog dijela trga.²⁴⁹

8.1. PROSTORNI PLAN UREĐENJA GRADA NOVA GRADIŠKA

Prostorni plan Nove Gradiške kojim se trenutno prostorno-planski uređuje područje grada Nova Gradiška donesen je još 1999. godine s objavom Odluke o donošenju u "Novogradiškom glasniku" 6/99. Plan je u dosadašnjem periodu više puta izmjenjivan i

²⁴⁶ Miroslav Prpić, »Trg kralja Tomislava u Novoj Gradiški«, u: *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Nova Gradiška* 5 (2005.), str. 66.

²⁴⁷ Vesna Kolić-Klikić, *Ulice Gradiške Nove*, katalog izložbe, Nova Gradiška: Gradski muzej Nova Gradiška, 2017., str. 56.

²⁴⁸ Napreduju radovi na izgradnji Tehnološkog inkubatora Nova Gradiška, <https://www.ipng.hr/napreduju-radovi-na-izgradnji-tehnoloskog-inkubatora-nova-gradiska/> (posjećeno 31. svibnja 2020.)

²⁴⁹ Miroslav Prpić, »Trg kralja Tomislava u Novoj Gradiški«, u: *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Nova Gradiška* 5 (2005.), str. 67.

dopunjavan, a najnoviju Odluku o izradi VII. Izmjena i dopuna Prostornog plana uređenja Grada Nova Gradiška donijelo je Gradsko vijeće na sjednici održanoj 28. travnja 2020. godine.

U "Novogradiškom glasniku" 9/18 objavljen je Elaborat pročišćenog teksta Odredbi za provođenje i Grafičkog dijela Plana.²⁵⁰

Prema Elaboratu, kulturno-povijesna cjelina koja se odnosi na područje povijesne jezgre Nove Gradiške upisana je u listu zaštićenih kulturnih dobara. Unutar kulturno-povijesne cjeline, valorizacijom prostora i građevnog fona uspostavljene su zone zaštite "B" (djelomična zaštita povijesnih struktura) i "C" (ambijentalna zaštita).

U mjerama zaštite povijesne građevne strukture u zoni "B" napominje se kako je važno zaštititi i očuvati osnovne elemente povijesne matrice i karakterističnih skupina građevina, pojedinačnih povijesnih građevina i drugih vrijednih elemenata važnih za cjelovitost zaštićene kulturno-povijesne cjeline. Spominje se i da su prihvatljive metode konzervacije, rekonstrukcije, interpolacije i rekompozicije u cilju povezivanja povijesnih struktura s novim strukturama i sadržajima koji proizlaze iz suvremenih potreba. Spominje se i građevni blok barokno-klasicističkih i historicističkih katnica na zapadnoj strani Trga kralja Tomislava, te kako je potrebno vratiti povijesnu parcelaciju iz druge polovice 19. i početka 20. stoljeća, no problematična istočna strana Trga kralja Tomislava nigdje se ne spominje.

²⁵⁰ Novogradiški glasnik, https://novogradiska.hr/download/novogradiski_glasnik/2018/Novogradiski-glasnik-09_2018.pdf (posjećeno 31. svibnja 2020.)

U tablici su navedena zaštićena i preventivno zaštićena kulturna dobra:

Red. br.	KULTURNO DOBRO	Broj registra
ZAŠTIĆENO KULTURNO DOBRO		
1.	Župna crkva Bezgrešnog začeća BDM, kč. br. 86 K	Z-1285
2.	Crkva sv. Terezije, kč. br. 92/1	Z-1286
3.	Barokno-klasicistička građevina (zgrada Kraljevskog kotarskog suda) kbr. 5, kč. br. 2251	Z-1287
4.	Kapela Svih Svetih, Prvča, groblje Nova Gradiška, kč. 2968/1, 2968/3	Z-6006
5.	Nadgrobni spomenik obitelji Lobe (groblje Nova Gradiška)	Z-6563
6.	Arheološko nalazište Slavča	Z-3876
PREVENTIVNO ZAŠTIĆENO KULTURNO DOBRO I U POSTUPKU ZAŠTITE		
7.	Zgrada električne centrale – Munjara kč. br. 2251	P-5843
8.	Domobranska vojarna kč. br. 2521	P-5842
9.	Zgrada Gradskog muzeja (izvorno Stan bojnika) kč. br. 2251 (u postupku zaštite)	
10.	Zgrada Općinskog suda (izvorno Glavna škola i Stan nadučitelja) kč. br. 2251 (u postupku zaštite)	

Planom su se odredili i vrijedni urbani interijeri koji imaju kulturno-povijesni značaj i obilježavaju povijesni razvoj Nove Gradiške, a to su: mikrocjelina B1 (Ulica Slavonskih graničara), mikrocjelina B2 (građevni blok barokno-klasicističkih i historicističkih građevina) i makrocjelina C1 (prostor s prorijedenom povijesnom građevnom strukturom, Ulica Jurja Haulika do Ulice Jerka Ljubibratića).

Istaknuto je kako je na novogradiškom području evidentirano i više primjera tradicijske i industrijske graditeljske baštine različitog stupnja očuvanosti koji bi također svojim svojstvima mogli uživati zaštitu, a primjeri za naselje Nova Gradiška vidljivi su u tablici.

EVIDENTIRANA TRADICIJSKA GRADITELJSKA BAŠTINA – STAMBENE I GOSPODARSKE ZGRADE

Naselje	Ulica	Kućni brojevi / lokacija
Nova Gradiška	Karla Dienneša	13, 24, 26
	Frankopanska	32, 60
	Ljudevita Gaja	51, 108
	bana Josipa Jelačića	37
	Marije Jurić Zagorke	27, 29
	Jerka Ljubibratića	13, 16, 20, 24
	Mala	8, 19, 59, 69, 80, 82, 95, 96, 98, 125
	bana Ivana Mažuranića	13
	Antuna Mihanovića	36, 42
	Petra Preradovića	7, 29, 43, 49
	Potočna	32, 52
	Josipa Senića Pepe	7, 12
	J. J. Strossmayera	40
	Vinogradska	53, ispred 53, 55
	kralja Dmitra Zvonimira	254
	Željeznička	95

EVIDENTIRANA INDUSTRIJSKA BAŠTINA

Naselje	Ulica / lokacija	Kulturna baština
Nova Gradiška	J. Ljubibratića, iza k.br. 18	Spremište žita kružne baze tlocrta
	Potočna	Vodosprema
	Psunjska, k. br. 26, 28, 30	Matokovićev mlin
	Željeznička k. br. 113A	Klaonica (prema indicijama, nekad mlin vodenica)

Jasno je u Planu naznačeno kako je potrebno zadržati izvorne građevne i stilsko-dekorativne elemente onih građevina koje se odlikuju osobitom etnološkom i kulturno-povijesnom vrijednošću te da se vrijedne, stare zgrade tradicijskih graditeljskih odlika i zgrade industrijske i srodne graditeljske baštine ne smiju rušiti bez opravdanog razloga, potrebne dokumentacije, analize i valorizacije.

Plan napominje kako je prilikom planiranja novogradnje potrebno u što većoj mogućoj mjeri voditi računa o ponavljanju povijesnih graditeljskih obrazaca kako bi se spriječile daljnje razgradnje naslijeđenih prostornih karakteristika pojedinih dijelova naselja.

ZAKLJUČAK

Nova Gradiška osnovana je 1748. godine zbog vojnih potreba vojno-krajiškog uređenja, a njezin osnutak obilježava početak modernizirane Slavonske vojne krajine. Grad je bio planiran unutar strogog vojnog sistema, no planiran ortogonalni raspored ulica ipak je bio ostvaren s mnogo odstupanja budući da su glavne prometnice koje su povezivale okolna naselja utjecale na trapezasti oblik središnjeg trga i mrežu ulica. Upravo uz te glavne prometnice bila je najveća gustoća gradnje te su uz njih bile smještene graničarske kuće, trgovačke i obrtničke radnje. Odmicanjem od središnjeg trga na kojem su bile smještene najznačajnije profane građevine i više sakralnih građevina sve više slabi utjecaj urbanističke pravilnosti.

Grad je do 20. stoljeća obilježavao rast broja stanovnika, kao i razvitak obrta i trgovine. Sredinom 20. stoljeća dolazi do brojnih devastacija, razaranja i rušenja, čime se mijenja urbanistička cjelovitost i slika Nove Gradiške, te ona prestaje biti šarmantnim i ljupkim slavonskim gradićem, a sve je više obilježava gradnja koja zanemaruje mišljenja i stavove stručnjaka, a prednost daje individualnom, umjesto društvenom interesu. Iako je matrica grada još uvijek sačuvana, kroz 20. stoljeće podizale su se građevine bez posebne estetske i povijesno-umjetničke vrijednosti, što je uvelike narušilo prostornu vrijednost gradske jezgre.

Iako se u današnje vrijeme Nova Gradiška čini gotovo zaboravljenom, čemu svjedoči i manjak stručne literature za pisanje ovog rada, hvalevrijedna je činjenica da se grad nije predao. I danas se vrijedno radi na ulaganju u novogradiški kraj i obnavljanju vrijednih kasnobaroknih građevina u središtu grada. Od posebne je važnosti prednost u zadiranju u pitanja gradske jezgre i daljnjih izgradnji dati stručnjacima koji će prije svega zastupati društveni interes. Neke štete više moguće sanirati ni ispraviti, ali moguće je spriječiti nastanak novih.

POPIS LITERATURE

1. Josip Adamček, »Ekonomsko-društveni razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. stoljeću«, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj: od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća*, (ur.) Mirjana Gross, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981.
2. Ivan Balen, *Brodsko-posavska županija: povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice*, Vinkovci: Privlačica, 2004.
3. Dubravka Botica, »Odredbe o gradnji i oblikovanju crkava na području Vojne krajine u Hrvatskoj u kontekstu "državnog arhitektonskog identiteta" Habsburške monarhije«, u: *Arhitekturna zgodovina* 3 (2016.), str. 35.—46.
4. Alexander Buczynski, *Gradovi Vojne krajine*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1997.
5. Alexander Buczynski, »Hrvatske granice i Vojna krajina«, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost. Barok i prosvjetiteljstvo*, (ur.) Ivan Golub, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2003.
6. Đurđica Cvitanović, »Idejni nacrti za gradnju tipiziranih crkava u Vojnoj krajini«, u: *Vojna krajina*, (ur.) Dragutin Pavličević, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1984.
7. Dragan Damjanović, »Building the Frontier of the Habsburg Empire: Viennese Authorities and the Architecture of Croatian-Slavonian Military Frontier Towns, 1780—1881«, u: *Journal of the society of architectural historians* 78 (2019.)
8. Ana Drveni, *Urbanistički razvoj grada Bjelovara od osnutka 1756. godine do danas*, diplomski rad, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014.
9. Tomislav Đurić, *Iz prošlosti novogradiškog kraja*, Varaždin: Novinsko izdavačko i štamparsko poduzeće Varaždin, 1974.
10. Tomislav Đurić, »Nova Gradiška: najmlađi hrvatski grad«, u: *Hrvatski zemljopis* 37 (1998.).
11. Franc Stefan Engel, »Opis kraljevine Slavonije i vojvodstva Srema«, u: *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, Novi Sad, 1972.
12. Damir Filipović, »Najstariji, do sada nepoznat plan Vinkovaca«, u: *Prostor* 2-4 (1993.)

13. Ivica Golec, Damir Matanović, »Problem ukidanja vojnih komuniteta u Vojnoj krajini na primjerima Broda na Savi i Petrinje«, u: *Povijesni prilozi* 31 (2006.)
14. Željko Holjevac, »Hrvatsko-slavonska Vojna krajina u ranome novom vijeku«, u: Željko Holjevac, Nenad Moačanin, *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u ranome novom vijeku*, Zagreb: Leykam International, 2007.
15. Anđela Horvat, »Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj«, u: Anđela Horvat, Radmila Matejčić, Kruno Prijatelj, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1982.
16. Julije Jančula, *Povijest Cernika i cernička samostanska kronika*, Požega: J. Jančula, 1980.
17. Zlatko Karač, »Bilješke o novogradiškoj sinagogi«, u: *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Nova Gradiška* 10 (2009.)
18. Josip Kljajić, *Brodsko tvrđava*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, 1998.
19. Vesna Kolić-Klikić, *Ulice Gradiške Nove*, katalog izložbe, Nova Gradiška: Gradski muzej Nova Gradiška, 2017.
20. Petar Korunić, »Stanovništvo Hrvatske 1802. godine«, u: *Historijski zbornik* 66 (2013.)
21. Mirko Marković, *Slavonija: povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, Zagreb: Golden marketing, 2002.
22. Damir Matanović, »Nametnuta dvojnost: nastanak slobodnog vojnog komuniteta Vinkovci (1765. – 1787.)«, u: *Scrinia slavonica* 6 (2006.)
23. Damir Matanović, »O osnutku vojnog komuniteta Brod na Savi«, u: *Scrinia Slavonica* 1 (2002.)
24. Martina Matanović, *Povijest grada Vinkovaca – najstarijeg naselja u Europi*, diplomski rad, Slavonski Brod, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti Sveučilišta u Osijeku, 2018.
25. Josip Matasović, *Iz prošlosti Vinkovaca i Brodske pukovnije*, Vinkovci: Slavenska naklada Privlačica, 1994.

26. Marija Mihaljević, Ratko Ivanušec, *Kulturna baština Nove Gradiške – nove spoznaje*, katalog izložbe, Nova Gradiška: Gradski muzej Nova Gradiška, 2015.
27. Fedor Moačanin, »Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787.«, u: *Vojna krajina*, (ur.) Dragutin Pavličević, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1984.
28. Andre Mohorovičić, »Gradovi u Hrvatskoj«, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost. Barok i prosvjetiteljstvo*, (ur.) Ivan Golub, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2003.
29. Luka Ilić Oriovčanin, *Lovorike gradiškog narodnog graničarskog puka br.8*, Nova Gradiška, 1990. [pretisak izdanja iz 1874.]
30. Marin Pađen, *Vojni komuniteti u Vojnoj krajini u 19. stoljeću*, završni rad, Osijek, Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku, 2017.
31. Miroslav Prpić, »Kakav je naš grad bio pred 60 godina i kakav je trebao biti u idućih 30 godina«, u: *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Nova Gradiška* 13 (2012.)
32. Miroslav Prpić, »Trg kralja Tomislava u Novoj Gradiški«, u: *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Nova Gradiška* 5 (2005.)
33. Iva Salopek Bogavčić, *Novogradiški kotar 1886.—1914.*, doktorski rad, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016., str.
34. Filip Škiljan, »Graditeljska baština zapadne Slavonije nestala u 19. i 20. stoljeću«, u: *Scrinia slavonica* 9 (2009.)
35. Filip Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici zapadne Slavonije s pregledom povijesti zapadne Slavonije od prapovijesti do 20. stoljeća*, Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2010.
36. Tomislav Tomić, *Gradovi i gradski život u Slavonskoj vojnoj krajini od mira u Srijemskim Karlovcima do njezinog ukidanja (1699. – 1873. godine) – na primjeru Slavanskog Broda*, diplomski rad, Osijek, Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku, 2016.
37. Feliks Valentić, *Novogradiški spomenar*, Nova Gradiška: Tiskara, 1998.
38. Dragica Vidmar (ur.), *Nova Gradiška: u povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, Nova Gradiška: Poglavarstvo grada, 1998.

39. Vjekoslav Žugaj, *Nova Gradiška*, Nova Gradiška: Novogradiški glasnik, 1992.

INTERNETSKI IZVORI

Centar za posjetitelje – Vrata Slavonije, <https://novogradiska.hr/news/centar-za-posjetitelje-vrata-slavonije/> (pregledano 31. svibnja 2020.)

Crkva sv. Terezije, <http://www.novagra.hr/crkva-sv-terezije-3/> (pregledano 18. lipnja 2020.)

Napreduju radovi na izgradnji Tehnološkog inkubatora Nova Gradiška, <https://www.ipng.hr/napreduju-radovi-na-izgradnji-tehnoloskog-inkubatora-nova-gradiska/> (posjećeno 31. svibnja 2020.)

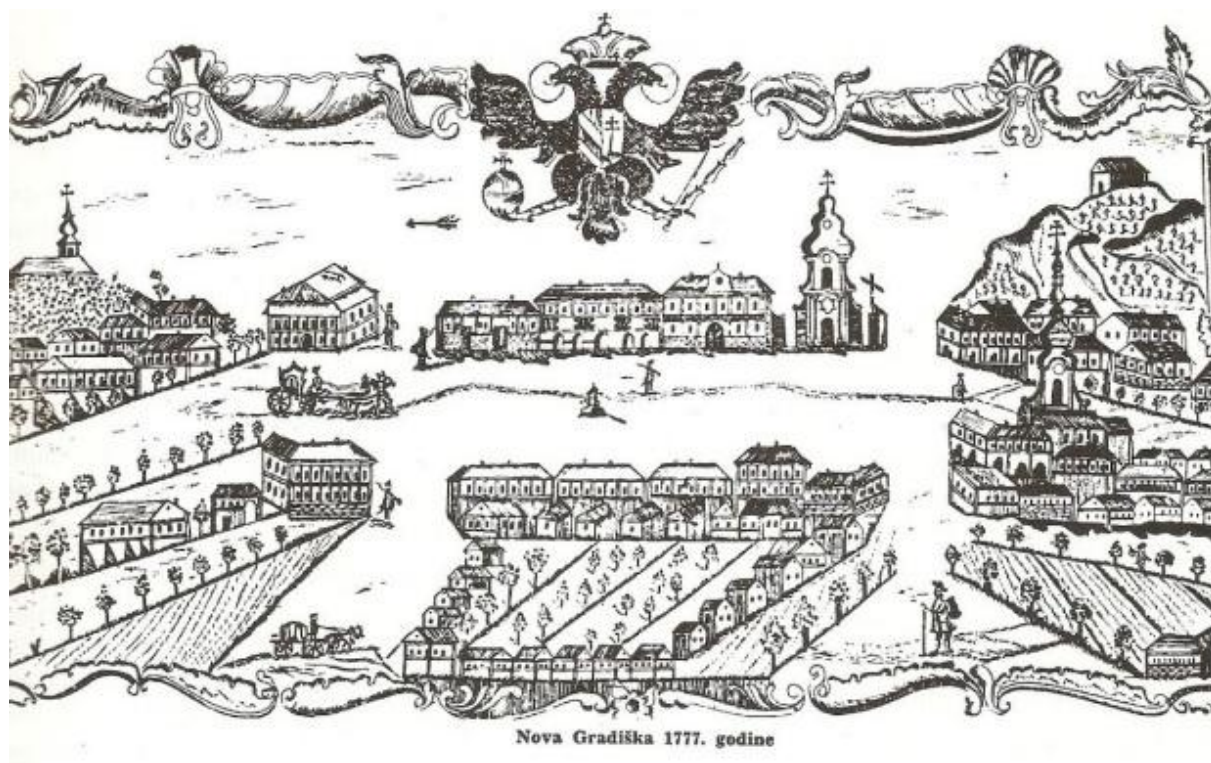
Novogradiški glasnik, https://novogradiska.hr/download/novogradiski_glasnik/2018/Novogradiski-glasnik-09_2018.pdf (posjećeno 31. svibnja 2020.)

Novo lice Muzeja, <http://www.novagra.hr/novo-lice-muzeja-staro-opinskog-suda/> (pregledano 31. svibnja 2020.)

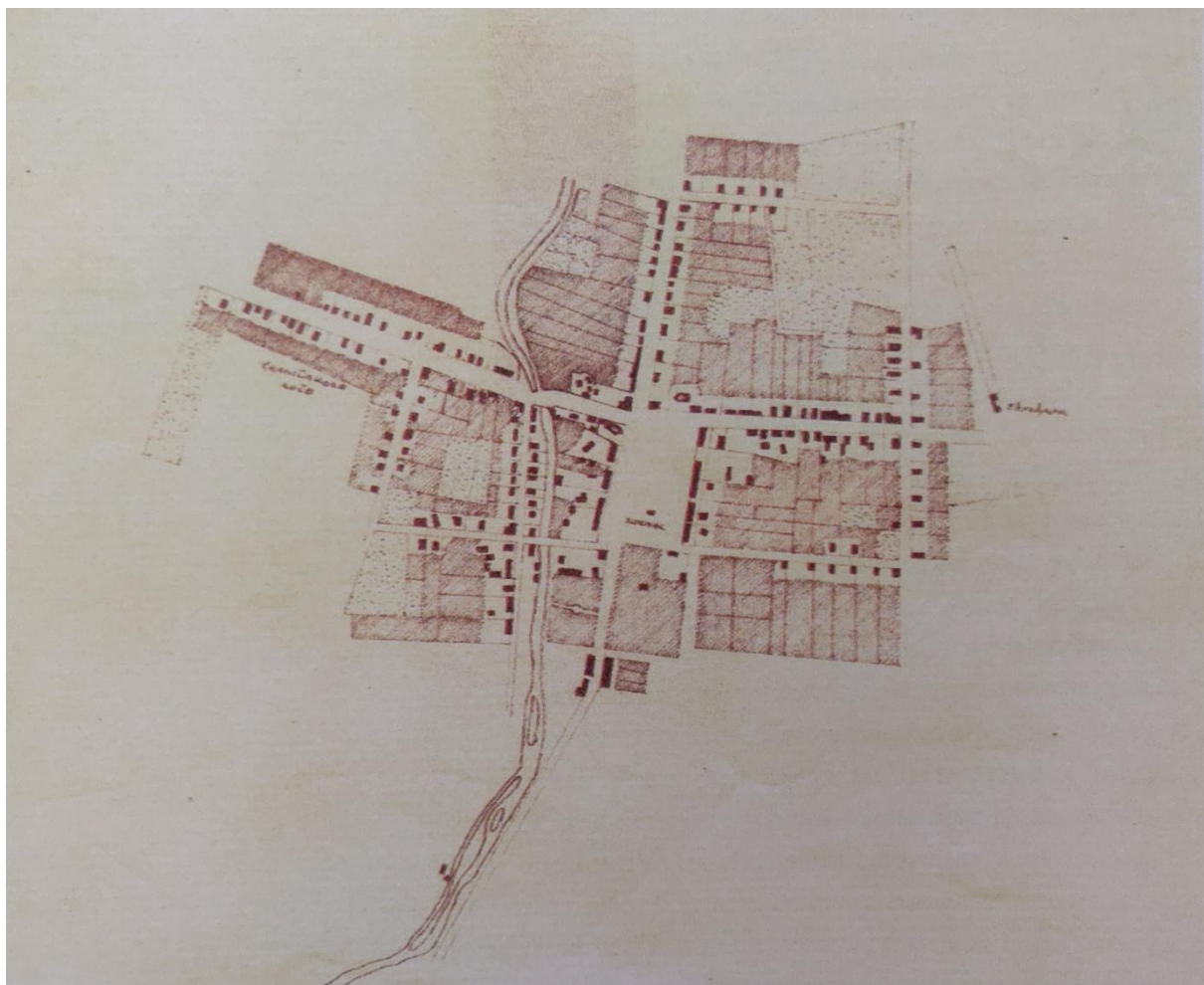
Novo lice zgrade Centra za socijalnu skrb, <http://www.novagra.hr/novo-lice-zgrade-centra-za-socijalnu-skrb-2/> (posjećeno 31. svibnja 2020.)

Obnavlja se zgrada novogradiškog suda, <https://rading.hr/obnavlja-se-zgrada-novogradiskog-suda-foto/> (pregledano 31. svibnja 2020.)

POPIS SLIKOVNIH PRILOGA

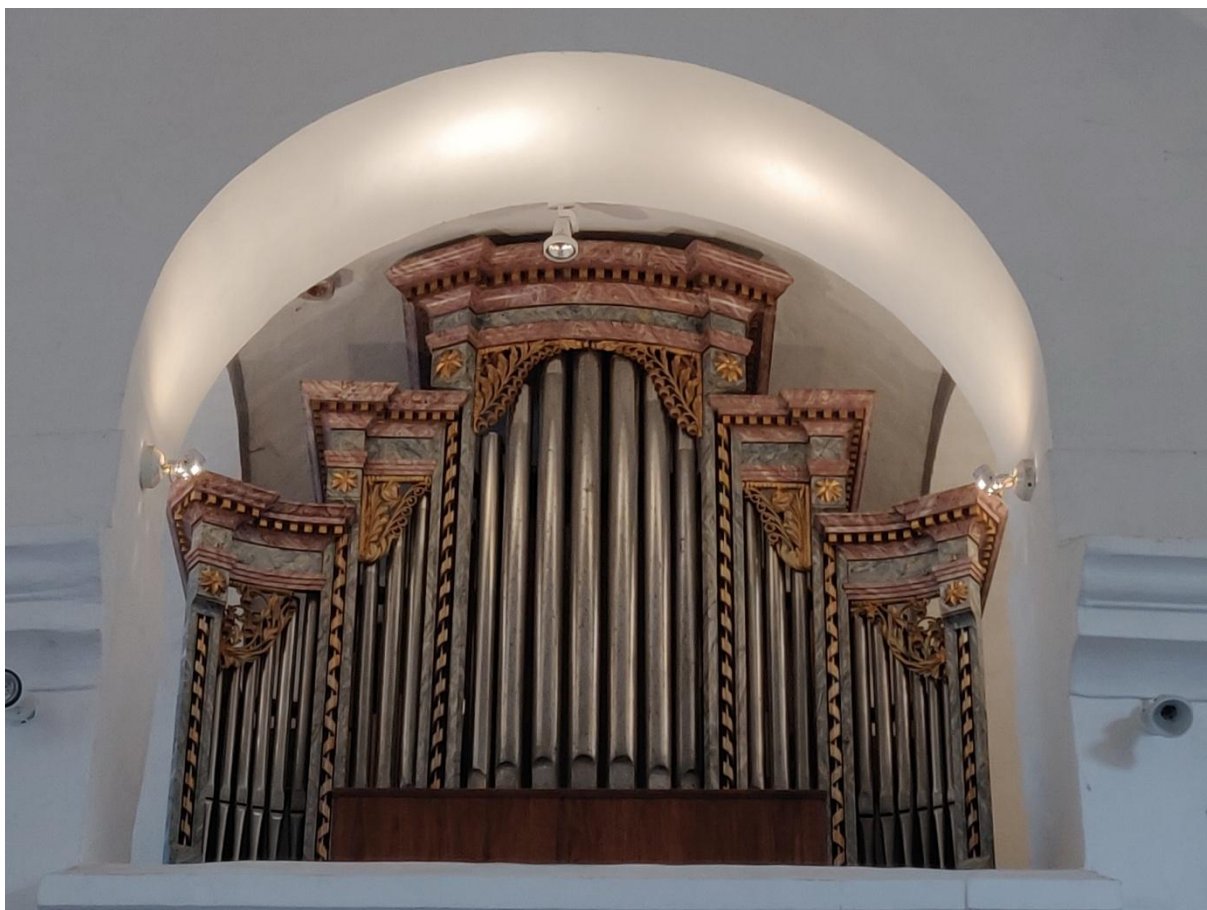
Slika br. 1 Dio Majstorskog lista iz 1777. (iz kolekcije g. Miroslava Prpića)

Slika br. 2 *Položajni nacrt Nove Gradiške iz 1780. godine* (izvor: Katalog izložbe *Ulice Gradiške Nove*)

Slika br. 3 Crkva sv. Terezije, stanje prije izgradnje robne kuće na uglu (izvor: <https://radiong.hr/danas-slavimo-dan-grada-blagdan-zupe-bezgrjesnog-zaceca-blazene-djevice-marije/>)

Slika br. 4 Obnovljene orgulje u crkvi sv. Terezije (fotografirano 28. veljače 2020.)

Slika br. 5 Glavni oltar u crkvi sv. Terezije (fotografirano 28. veljače 2020.)

Slika br. 6 *Unutrašnjost crkve sv. Terezije, restaurirani pod i nove klupe (fotografirano 28. veljače 2020.)*

Slika br. 7 Zgrada Starog suda (izvor: <https://sudovi.pravosudje.hr/osng/index.php?linkID=21>)

Slika br. 8 Zgrada Starog suda prije obnove (izvor: <https://www.novagra.hr/pocinju-radovi-na-obnovi-procelja-zgrade-starog-suda/>)

Slika br. 9 Zgrada Starog suda nakon obnove (fotografirano 28. veljače 2020.)

Slika br. 10 Zgrada Općinskog suda prije obnove (izvor: <https://sudovi.pravosudje.hr/osng/>)

Slika br. 11 Zgrada Općinskog suda nakon obnove (fotografirano 28. veljače 2020.)

Slika br. 12 *Zgrada Gradskog muzeja prije obnove* (izvor: <http://www.celestialszenes.com/sundials/index.php?location=data&id=123&lng=hr>)

Slika br. 13 Zgrade Gradskog muzeja (lijevo) i Općinskog suda (desno) nakon obnove (fotografirano 28. veljače 2020.)

Slika br. 14 *Hotel Kralj Tomislav*, nekad zgrada župnog dvora (fotografirano 28. veljače 2020.)

Slika br. 15 *Crkva sv. Trojice na Trgu kralja Tomislava prije rušenja* (izvor: <https://www.kolekcionar.hr/predmet/262273/nova-gradiska-stara-razglednica-1912.html>)

Slika br. 16 Zgrada Gimnazije (fotografirano 28. veljače 2020.)

Slika br. 17 *Crkva sv. Stjepana Kralja, danas Uznesenja Blažene Djevice Marije* (fotografirano 28. veljače 2020.)

Slika br. 18 *Glavni oltar u crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije* (fotografirano 28. veljače 2020.)

Slika br. 19 *Katastarski plan iz 1871.* (izvor: Iva Salopek Bogavčić, *Novogradiški kotar 1886.—1914.*, doktorski rad, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016.)

Slika br. 20 *Nekadašnja zgrada Caritasa, danas Turistička zajednica Nove Gradiške* (izvor: <http://tzgng.hr/wp-content/uploads/2020/03/Turisti%C4%8Dka-zajednica-N.G..jpg>)

Slika br. 21 Zgrada Direkcije šuma (izvor: <http://tzgng.hr/fotogalerija/nggallery/page/4>)

Slika br. 22 Zgrada Bauer (izvor: <https://www.kolekcionar.hr/predmet/262276/nova-gradiska-stara-razglednica-1926.html>)

Slika br. 23 Kuća Predojević-Paunović (izvor: <https://www.skyscrapercity.com/threads/hrvatska-secesija.1015367/page-101#post-158398756>)

Slika br. 24 *Izgorjele građevine na početku današnje Gajeve ulice, snimljeno početkom studenog 1918. godine (izvor: Katalog izložbe Ulice Gradiške Nove)*

Slika br. 25 Lječilište Strmac (izvor: <https://www.njuskalo.hr/razglednice-fotografije/ljeciliste-stmac-gradiska-oglas-7082962>)

Slika br. 26 Zgrada Doma zdravlja (izvor: <http://www.domzdravlja-novogradiska.hr/>)

Slika br. 27 Sinagoga u Novoj Gradiški, srušena 1941. godine (izvor: <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=17390>)

Slika br. 28 *Istočni dio današnjeg Trga kralja Tomislava s kasnobaroknim prizemnicama, snimljeno oko 1965. godine (izvor: Katalog izložbe Ulice Gradiške Nove)*

Slika br. 29 Zgrada Zagrebačke banke na istočnoj strani Trga kralja Tomislava (fotografirano 28. veljače 2020.)

Slika br. 30 Trokatna zgrada izgrađena na mjestu srušene crkve sv. Trojice, danas zgrada Gradskog poglavarstva (fotografirano 28. veljače 2020.)

Slika br. 31 Kasnobarokna uglovnica u kojoj se nalazila čitaonica na sjevernom dijelu Trga kralja Tomislava, snimljeno oko 1950. godine, srušena u travnju 1965. godine (izvor: Katalog izložbe *Ulice Gradiške Nove*)

Slika br. 32 *Rušenje zgrade čitaonice, snimljeno 10. travnja 1965. godine (izvor: Katalog izložbe Ulice Gradiške Nove)*

Slika br. 33 *Peterokatnica uz zgradu Gradskog poglavarstva (fotografirano 28. veljače 2020.)*

Slika br. 34 Robna kuća izgrađena uz crkvu sv. Terezije (fotografirano 28. veljače 2020.)

Slika br. 35 Tehnološki inkubator Nova Gradiška (izvor: <https://www.tin.ipng.hr/galerija/>)